

ԼԵՒՈՆ ՏՕՆԻԿԵԱՆ

ԻՄ ՏԵՍԱԾՆԵՐՍ 1915-1924

1933

Imprimerie A-DER 17, Rue Damesme - PARIS

Լազարուժիւն ՏԵՐ-ՅԱԿՈՐԵԱՆ, Փարիզ

891.99

S-84

891. 22
S-84

ԼԵՒՈՆ ՏՕՆԻԿԵԱՆ

ԻՄ ՏԵՍԱԾՆԵՐՍ 1915-1924

12.

1933

Imprimerie A-DER 17, Rue Damesme - PARIS

Տպագրութիւն ՏԵՐ-ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ, Փարիզ

24.08.2013

58963

-6 NOV 2011

244 68.59

ՀԵՂԻՆԱԿԸ ԵՒ ԻՐ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

Այս յուշերս կը նուիրեմ բազմատանջ հօրս, Մշոյ Պաղլու գիւղացի Սարգիս Տօնիկեանին, որ երկար կուսեցաւ ազատութեան համար, առանց զայն տեսնելու :

Նպատակս է պարզել գէթ մէկ մասը այն անլուր ոնիրներուն որ կը գործուէին Տարօնոյ շրջանի մէջ : Թէեւ պատմութիւնը հանրածանօթ է, բայց իմ կարծիքով քուրբ եաքաղանէն ազատած ամէն ականատեսի պարտականութիւնն է գրել եւ լոյս աշխարհ բերել՝ ինչ որ կը յիշէ այն սոսկալի եղեռնէն :

Ահա այդ պարտականութիւնն է որ կը կատարեմ ես ալ, պարզելով այն դրուագները որ մխուած են մտքիս մէջ եւ որոնց յիշողութեան առջեւ աշխարհը կը մթագնի աչքիս :

Թող այս յուշերն ալ ներշնչարան մը դառնան մեր նոր սերունդին, որ կը մեծնայ օտար երկմքի տակ, հետգիետէ խորքանալով :

ԼԵՒՈՆ ՏՕՆԻԿԵԱՆ

ԻՄ ՏԵՍԱԾՆԵՐՍ 1915 - 1924

1.— Մ Ա Ն Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ս

Ինքս ընդի Մշոյ Պաղլու գիւղացի, ծնած եմ 1901 հոկտեմբերին: Հայրս, Սարգիս ուխտեալ ընկերներէն էր Լեւոն եւ Արարօ վրէժխնդիր երկու մեծ Հայերուն: Ի յիշատակ առաջինին անունս կը կնքէ Լեւոն յորընծայ Տ. Կարապետի ձեռամբ եւ կնքահայրութեամբ մեր հօրեղբորորդի Մելիք Բարսեղեանի՝ մեր գիւղի Հրեշտակապետ եկեղեցիին մէջ:

Հայրս լծուած ըլլալով յեղափոխական դործի՝ աճուրի մնացած է մինչեւ իր 39 տարեկան հասակը: Միայն այն շրջանին երբ յեղափոխութեան փառքը հասած էր դադաթնակէտին, քրտական խժդժութիւնը թուլցած էր եւ հայ ժողովուրդը շունչ կը քաշէր մեր երկրին մէջ (1896 — 7):

Մեծ հայրս, Տօնիկ կը պնդէ որ հայրս ամուսնանայ: Ըլլալով ամէնուն անդրանիկը, պատճառ կը դառնար իր եղբայր — քոյրերուն ալ ամուրի մնալուն: Սակայն հայրս կ'առարկէ թէ իր Գալուստ եղբայրը պանդուխտ ըլլալով, պիտի սպասէ անոր ժամադման:

Նամակ կը գրեն որ հօրեղբայրս դայ, բայց ան կը մերժէ դառնալ այդ արեան ու թալանի աշխարհը, եւ կ'առարկէ թէ ինք պիտի մնայ միշտ օտարութեան մէջ, որպէսզի նիւթապէս օգնէ իրենց, քանի որ տարին առնուազն մէկ անգամ երկիրը կը թալանուէր: Ուստի կ'ուղարկէ 60 « նափոլէոն », պուլկարական դրամով եւ իր

չնորհաւորական նամակը իր մեծ եղբոր հարսանիքին:

Մինչ այդ՝ հարսնցուն դեռ որոշ չէ եղած, սակայն հայրս մտադրած է առնել իրենց անմիջական դրացի եւ հեռուէն ազգական Բարսեղ Սերովբեանի աղջիկը, Կօղալը, 15 — 16 տարեկան: Այդպէս առաջարկ տանելով կը մերժուին, նախ՝ ազգականութեան եւ ապա աղջկան տարիքի անյարմարութեան պատճառով: Բայց փեսացուն որոշեր է առնել:

Օրին մէկը կ'երթայ աղջկան հօր տունը եւ աղջկան մօրը ներկայութեան խմելու ջուր կ'ուղէ: Ապագայ հարսնցուն ջուր կուտայ, բայց հայրս կը մերժէ, լսելով. — « Տաքցած է, դնա նորը բեր »:

Հայրս իր հօրեղբորորդի Նազար Խոջիկեանը դրկած է եղեր ազբիւրին գլուխը, աղջիկը հօն հասնելուն պէս՝ բռնելու համար:

Ծրագրերը լրիւ կը յաջողի եւ հայրս իր սիրածը ձիւ վրայ կապելով՝ կ'առաջնորդէ Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետը, պսակուելու համար:

Երբ կը հասնի վանքը, վարդապետները կը մերժեն պսակել, որովհետեւ վանքը մեր գիւղին այնքան մօտ էր որ իրենց ազգականութեան կապերու մասին տեղեակ էին: Կ'առարկեն նաեւ տարիքի անյարմարութիւնը: Սակայն հայրս կը սպառնայ քիւրտ հոճայի միջոցաւ լուծել խնդիրը: Ատոր վրայ կը հաւանին պսակել, եւ հարս ու փեսայ կը վերադառնան գիւղը: Երկար խոսուածէն վերջ է միայն որ կը հաշտուին:

Իրենց ամուսնութեան առաջին պտուղը քոյրս էր, Խաղալ որ ծնած էր 1898ին, իսկ անոր յաջորդը ես, (1901):

Երբ արդէն 4 — 5 տարեկան էի եւ հաղիւ կը թոթո-

վէի մայրենի լեզուս, զիս զրկեցին մեր գիւղի դպրոցը: Ուսուցիչը մեր աէրտէրի տղան Տիգրանն էր, մէկ աչքը ծաղիկէն ճերմկած, շնորհալի հասակով, եւ մեր Ս. Կարապետի վանքէն շրջանաւարտ:

Մէկ երկու տարի աշակերտելէ յետոյ իրեն, այն շրջանի բարի սովորութիւնն էր տղան ծեծելով բռնի վարժեցնել: Դժբախտաբար ցնդած վիճակ մը ստացայ յանկարծ, եւ խնդրեցի հօրս դպրոց չլրկել զիս: Պատճառը հասկնալէ յետոյ համոզուեցաւ եւ զիս զրկեց մօրեղբորս՝ Յարութիւնի քով ուսանելու:

Ձմեռ մը հոն սորվելէ յետոյ վերադարձայ դպրոց: Երեք տարի նոյն ուսուցիչն էր, ապա այդ պաշտօնին կոչուեցաւ հօրեղբորս՝ Թադէոսի որդի Սաչիկը: Եւ աւոր աւ յաջորդեց հօրեղբորս Օվոյի որդի Ներսէսը:

Դպրոցին մէջ կը դասաւանդէին կրօնադիտութիւն, մայրենի լեզու, Հայոց պատմութիւն, քերականութիւն, աշխարհագրութիւն, եւ գեղադրութիւն:

2.— ԽԺԴԺՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՆԵՆ ԱՌԱՋ

Ձմեռը, երբ ձիւնը Տարօնի աշխարհի մէջ բակերը կը հաւասարեցնէ տանիքներուն, անասունները ախոռի մէջ կապուած, իրենց սնունդը կը ստանան օրակա՞ն երեք անգամ իրենց մտուրներու, իսկ ջուրը՝ փայտէ շինուած « դուռ » ի մը մէջ:

Մշակները անասուններու սնունդը հոգալէ եւ աւորնոց տակերը մաքրելէ յետոյ, կ'անցնին « օտա »ն, բու-

խերիկը կը վառեն կաղնի փայտով, եւ հոն կը հաւաքուին գիւղի էրիկ մարդիկ, Ժամանակ անցնելու համար: « Օտա »ն բառի բուն իմաստով հիւրանոց է նաեւ հեռուէն մօտէն եկող հիւրերու:

Ահա այդպիսի առաւօտ մը, բուխերիկի առջեւ հօրս քով կեցած՝ դէմ առ դէմ կը գանուէինք երկայն խշտիկ « քոլոս »ով քանի մը Քիւրտերու:

Ճպրանցի Իպոյի տղան էր որ իր ծառաներով եկեր է իր չարաչուք ծրագիրը պարտադրելու հօրս եւ մեր գիւղին:

Ի՞նչ էր այդ ծրագիրը: Թուրք կառավարութիւնը միշտ կը քաջալերէր Քիւրտերը որ նուաճեն Հայոց գիւղերը, մէկ մէկ « քէօշկ » շինեն, հետզհետէ գիւղը աւրել տան իրենց ցեղակիցներուն, յետոյ իր « բարեսիրտ » մարդիկ փոխ դրամ տան բունաւեր Հայերուն եւ փոխարէն անոնց արտերը գրաւեն եւ իրենց համար ճորտեր պատրաստեն:

Արդէն Մշոյ դաշտին՝ եթէ ոչ կէսը, դանէ մէկ երրորդը այդ վիճակին հասած էր:

Իայց աւարին թափը կանգ առած էր շնորհիւ յեղափոխութեան: Քիւրտը առաջարկեց հայրիկիս թոյլ տալ իրեն որ՝ մեր գիւղի խմելիք ջուր առած տեղը, մեր տանը կողքին « քէօշկ » մը շինէ, իբր « բարի » դրացի...:

Հայրս կոահելով Քիւրտի դիտաւորութիւնը ժխտական պատասխան տուաւ: Այդ խօսակցութեան ընթացքին, Քիւրտին աչքին դարկաւ իմ զոյգ մը ընտանի կաքաւը, որ նուէր էր բարեկամէ մը: Անմիջապէս ուղեց առնել: Հայրս չմերժեց, թերեւս մտածելով որ ատով կ'աղատուէինք: Աղան գոհացում ստանալէ յետոյ, պընդեց գիւղի մէջ տուն շինելու խնդրի մասին: Ժամանակ

տուաւ որ պատասխանենք նպատաւոր կերպով: Եւ իր ձիւտորներով հեռացաւ գիւղէն հետը տանելով իմ կաքաներս:

Այդ օրէն հոգիս բռնկեցաւ ատելութեամբ եւ վրէժ-խնդրութեամբ: Նոյն իրիկունն իսկ հայրս որոշեց թոյլ չտալ որ գիւղին մէջ մանաւանդ մեր տան կողքին քէօշկ չլինուի: որովհետեւ այդ պիտի ըլլար ողջ ողջ գերեզման բանալ ամբողջ գիւղի գլխուն: Լուր զրկեց աղային թէ չի կրնար ընդունիլ իր առաջարկը:

Այդ բաւական էր որ ձայրանցի Իպոն իր Գլխորտերով վերցնէր մեր տան թալանը, ոչխարը գատելով գիւղի հօտէն, կովերը նախիրէն, եղն ու գոմէշը արտէն: Կը յիշեմ որ ունէինք 8 մատակ, 12 կով, երկու ձի, չորս գոյգ գոմէշ, նոյնքան եզ, եւ աւելի քան 100 ոչխար եւ այծ: Տարին նոյնիսկ հորթերն ու փոքր 1—2 տարեկան արջառներ:

Այսպէս 26 հոգինոց ընտանիքը մնաց չոր հացով, թանն ու մածունը կտրած ըլլալով: Մեր ազգականներէն ոմանք քանի մը ոչխար տրամադրեցին մեզի կթելու համար: Երախաներու թան — մածունի միակ միջոցն էր այդ: Երկու օր չանցած, մեր կաղ մատակը զոր ճամբան ձգած էին ետ եկաւ, նոյնպէս փախած էր « պալազ » (նախշուն) եզ մը որ ետ եկաւ:

Գէորդ Չափուը խնդիրը իմացած ըլլալով եկաւ գիւղը եւ պարտադրեց հօրս որ այդ մէկ եղն ալ ծախէ, իր ունեցած « ազգալի » հրացանին հետ, եւ գնէ « պերտանկա » մը: Այդ պիտի ըլլար վերակառուցման իր առաջին գործը: Այդպէս ալ եղաւ: (Հայրս հրացան ունէր յեղափոխութեան շրջանին, բայց դրաւած էին):

Հայրս չէր կրնար երկար սպասել, հարկ էր օր առաջ

լծկան անասուններ գտնել, յաջորդ տարին անօթի չմնալու համար: Ուստի Մուշ գնաց եւ 60 այծ բերաւ էօմէր անունով Թուրքի մը հետ կիսրար պահելու համար: Վանքէն ալ զոյգ մը գոմէշ, զոյգ մը եզ բերաւ ու « րէնջ-պար » ները սկսան խաղաղ աշխատանքի: Տկար էր սակայն լուծքը, չորսի տեղ մէկ լուծք, ան ալ ուրիշէն: Բայց պէտք էր գոհանալ այդքանով, ուրիշ միջոց չկար: Յարատեւ բռնութիւնն ու թալանը չէին ներքեր որ գիւղացին իր անասունէն զատ ունենար նաեւ դրամ: Անասունները չքացան, — ուրեմն աղքատ է գիւղացին...:

Կանխելու համար կրկնակի թալանը, Գէորդ Չափուը իր խումբով մեր գիւղն էր այլեւս: Գիշերները մեր մարագը կ'անցընէին, որովհետեւ մեր տունը գիւղէն դուրս եւ լեռան կողմն էր, չըջապատուած պարտէզներով: Թէ ապստամբելու համար հաւանական պարագային յարմար էր եւ թէ մանաւանդ որ աղէտեալը մեր տունն իսկ էր:

Իրիկուն մը մարագէն Գէորդը քանի մը ընկերով անցաւ տան կողմը, թոնիրին առջեւ նստաւ, հրացանը ծունկերուն զետեղեց եւ սկսաւ խօսիլ հօրս հետ:

— « Ընկեր Սարգիս, մանչդ ա՞յս է »: Չեռքը ուղղելով ինձ եւ հաստատական պատասխան ստանալով, դարձաւ ինձի: « Պիտիլիկ տղայ, եկուր — եկուր »:

Ես չուղեցի զատուիլ մօրս մօտէն: Ան որքան կանչեց եւ յամառեցայ եւ անշարժ մնացի:

Գէորդը գրպանէն հանեց ոսկի ժամացոյցն ու տասնոց ատրճանակը ու ըսաւ.

— « Պիտիլիկ տղայ, եթէ դաս՝ երկուքն ալ քեզի կը նուիրեմ »:

Ես դարձեալ յամառեցայ ու չզայցի:

Գէորգ յոյսը կտրելով ըսաւ .

— «Ընկեր Սարգիս, մենք պիտի մեռնինք, ու ասոնք մեր տեղը չպիտի բռնեն »: Խոստովանինք որ Գէորգը մարգարէացած էր: Իրենց յաջորդող սերունդը (մենք) ոչ միայն իրենց տեղը չբռնեցինք, այլեւ կ'անճրկինք մեր նուիրական շատ մը պարտականութեանց մէջ . . . :

Մեր գիւղի մէջ միակը ըլլալով, Քիւրտ մը կար, Մահմուտ, Ապտի, կամ Ավտի Մահմուտ, որ Գէորգը մեր գիւղ գալ երթալու մասին կը տեղեկացնէ, մինչ Գէորգը մեկնած էր արդէն: Կառավարութիւնը քննութիւն կը բանայ եւ այդ եւ ուրիշ կարգ մը « յանցանքներով » կ'որոշէ գիւղին գլխաւորները բանտարկել: Ասոնք էին, հօրս հօրեղբորորդին Օվօն (այլ անունով Քեռի), մօրեղբայրս՝ Վարժապետ Յարութիւն, հօրեղբորորդիս Սաչիկ, մեր փեսայ Մուխուս Կրպօն եւ նոյնպէս մեր ազգական Գէորգի Սեղբակը: Իսկ հայրս եւ Շաքրոն, ուրիշ մի քանիներու հետ փախան լեռը ու չբռնուեցան: Այս անցուղարձը լսելով Հերկերտ գիւղացի ազնիւ ընտանիքի գաւակ եւ քաջ յեղափոխական Սլօ, 3—4 ընկերներով կուգայ գիւղը: Կառավարութիւնը կը հետապնդէ եւ զօրքը քաշելով գիւղին վրայ, երկար դիմադրութենէ յետոյ արիւնաթաթախ վիճակի մէջ ձեռք կ'անցընէ յեղափոխականներու դիակները:

« Յաղթական » թուրք զինուորներու բազմութիւնը շարուելով դիակառքի առջեւէն եւ հտեւէն հեռացան, անօթի դայերու վոհմակի նման որ եւ է առիթի սպասող Քիւրտերուն յանձնելով գիւղին բախտը:

Եւ առիթը երբեք չի պակսիր երբ մարդիկ ուզեն չարիք գործել: Ահա մեծ առիթը, — գիւղի մէջ « Փէտայի » գտնուելը: Եւ երկրորդ՝ ձիու մը թամբի խնդիր կար

մեր գիւղի եւ Քիւրտերու մէջ: Շատ չանցած, Քիւրտերը գիւղը պաշարեցին եւ սկսան հրացանաձողութեան:

Տղամարդիկ կորսնցուցած էին իրենց գլխաւորները (ոմանք բանտ, ոմանք փախստական): Միւս կողմէ կառավարութիւնը կը խրախուսէր Քիւրտերը, իսկ իրենք դէնք չունէին: Ուստի, իբրեւ նուազագոյն չարիք չըլմաղրեցինք եւ քաշուեցանք ասղին—անդին: Իսկ ընտանիք եւ երախաները ոչխարի պէս իրար խառնուած՝ փախուստի դիմեցին դէպի հարեւան գիւղերը որոնք բարեբախտաբար հայկական էին: Եղաւ վայրկեան որ « մէր գմանուկ նետելու » վիճակն էր, 1907ի անիճակու թուականն էր: Մայրս ձեռքէս բռնած կը դիմէինք դէպի Զիւրաթ գիւղը հօրաբորջս՝ Հոսսի տունը: Մօրս կողքին կար իր մայրը՝ Շուշանը:

Յանկարծ քիւրտ ձիւաւորներ մեր առաջը կտրեցին: Պիտի լեցնէին մեզ մեր տուներու մէջ եւ այրէին: Էկիթ անունով Քիւրտ մը իր գլխարկը դետին զարնելով երդում ըրաւ որ եթէ ընտանիքի պատուին դաշող ըլլայ, պիտի ստիպուի կրակել իրենց վրայ: Այդ կ'ընէր ապագային Հայերու հետ կապ հաստատելու համար: Այս միջամտութեան վրայ, թոյլ տուին որ ժողովուրդը քաշուի իրեն ծանօթ գիւղերը, — Մեղտի, Նորակ, Խէյլան, Գոմս, Շեխլան, Գլլախաճ, Զիւրաթ, Սորդար, Աւրան, եւ այլն:

Հագիւ այդ գիւղերը ապաստան գտած, տեսանք որ սկսաւ մուխ բարձրանալ գիւղէն: Երկու օրուան մէջ, ամբողջ գիւղը մօխիբի վերածուեցաւ:

Մէկ — երկու ամիս անցաւ մեր այդ թափառական կեանքի վրայ: Ոչ ոք կը համարձակէր դառնալ, վերաչինելու համար իր աւերուած բոյնը: Իայց կառավարու-

թիւները իր ժանտարմներով եւ խարազանի հարուածներով կը վերադարձնէր մեզ աւերուած գիւղը, ուր արագիւններու բոյներն անդամ քանդուած էին: Վերադարձանք վերջապէս: Երբ գիւղը հասանք, տեսա՞նք ուռւական հիւպատոսը 8 — 10 զինուորով, նախ վախցանք, ապա հասկցանք որ եկեր է գիւղին վիճակը լուսանկարելու:

Կատարեալ Բարեւոն, Ժողովուրդը հաւաքուած տուներու մոխիրներուն վրայ, կին երախայով կուլայինք: Միակ բախտաւորութիւնը այն էր որ ամառ էր եւ ապաստան գտանք բարտի ծառերու տակ:

Գարձեալ նոյն գիւղերէն բեռներով փոխ — ալիւր բերին, ցախ վառելով բովի վրայ հաց կը թխէին ու այսպէս կ'ապրէինք: Տղամարդիկ զբաղած էին վերաշինելու տուները, որոնց պատերը քարէ ըլլալով դրեթէ անվրնաս մնացած էին: Կը մնար ուրեմն այրած մոխիրն ու հողը պարպել եւ դոցել...: Եղաւ վերջապէս: Ո՞ւր են ապա լծկան — կթան եւայլն անասուններ: Եւ ոչ մէկը ունի: Գիւղը թալանուած էր ամբողջովին, ամէն մարդ իր գլխու ճարը կը նայէր: Իմ օրովս գիւղի թալանն ու մոխրացումը առաջինն էր: Իսկ հօրս տունը երկրորդը: Ամէն մարդ իր նիւթական եւ բարոյական միջոցները ի դորձ դնելով, ուրիշ գիւղերու խնամինքնու ազգականներու օգնութեամբ նորէն ունեցաւ իր լուծքը ու հետզհետէ կթանը:

Իսկ մեր փրկութեան աղբիւրը, միակ յոյսն ու լոյսը հօրեղբայրս, Գալուստն էր, որ կը գտնուէր Պուլկարիա: Ան ուսուցչութեան պաշտօնով երկրէն ելած էր դէպի Քղի, հոն պաշտօնավարելէ յետոյ անցած էր Կիլիկիա, բաւական մնալէ յետոյ կ'անցնի Տէտէ Աղաճ,

դարձեալ նոյն պաշտօնով: Ու ապա Սօֆիա, ուր կը բանայ սրճարան, միշտ նիւթական օգնութիւն հասցնելով:

Այդ հօրեղբայրս էր որ հօրս ամուսնութեան ժամանակ մերժած էր վերադառնալ երկիր, առարկելով թէ իր օտարութեան մէջ մնալը միշտ կարեւոր էր:

Ահա կ'արդարանար իր նախատեսութիւնը: Ինքն էր՝ որ այս առթիւ ալ, պուլկարական ոսկիները կ'ուղարկէր Մուշ, եւ հայրս զանձնելով կը գնէր անհրաժեշտ անասունները:

Ժողովուրդի ժրջանութեան հետ, կար նաեւ Տարօն աշխարհի բնական բարեբերութիւնը: Չափազանց առատ էին վայրի բանջարեղէնները եւ պտուղները, որոնցմէ կը յիշեմ կանկառ ու խանեն, սինձ ու կրծիկ, ճոճբոսկ, ու շուղուղիկ, սպիտկունք ու նուրիկ, թթուարոշ ու երնջնակ, մոմեմար, խանտամուրիկ, ժախ, ու բող, տանդունիկ ու փառփոիկ, կանտոխ ու կոճղեղ, տանձ ու դառինջ, ալուճն ու քարճին, սավտուկ ու թորթիկ, խաւրճիլ ու օղին, մամոխն ու թուխամպ, էշուրդն ու շլոր, պնտուկ ու պլութ (կաղին, խոզ կաղին), մանտակն ու փնիլի, սխտորակ ու խնձորակ, փշաստղն ու աղմաղիղօն: Այս ամէնուն վրայ թերեւս զեղեցկագոյնը, մանանան (գաղպէն), մանանեխ, դատրակ ու զեռ ինչեր որ խուսափած են յիշողութենէս:

Այս բարիքներով էր որ շատ անգամ իրենց դոյութիւնը կը պահէին նաեւ մեր ազատատենչ հայրերը, յափոխական — փախստական, այժեամներուն դրացի:

Այսպէս օր անցուցինք նաեւ մենք մեր մոխրացած գիւղին մէջ, 1907ի անիծակուռ թուականը: Նոյն այդ թուականին էր որ, Սուլախ գիւղի մէջ Քէօսէ պինպաշի հետ ընդհարելով նահատակուեցաւ «Սարիլի Աս»

լանը» մեր աննման Գէորգը, իր քաջարի երկու ընկերներով, Գալէ եւ Ակո, սատկեցնելէ յետոյ այդ շրջանի մեծագոյն թշնամին Քէօսէ պինպաչին իր բազմաթիւ հետեւորդներով: Սուլուխ գիւղը թալանի տրուեցաւ հետեւեալ օրը, երբ յեղափոխականները նկատելով իրենց դէմ գալիք ուժի գերազանցութիւնը, գիշերանց հեռացած էին գիւղէն:

Գէորգի մարմինը որ դրուած էր Սուլուխ եւ Խաշխալտախ գիւղերու միջեւ, մայիսեան ծաղիկներու մէջ, ընկերները չէին կրցած անհետացնել: Թուրք զինուորները գտնելով քաղաք տարին եւ ցուցադրեցին, յետոյ կառավարութիւնը արտօնեց որ պատուով թաղուի:

3. — ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ (1908)

Կայծակի արագութեամբ « աղատութեան » ճայնը հասաւ մինչեւ Հայոց աշխարհը:

Հայ յեղափոխականը լեռնէն վար իջած էր, եւ իր տան յարկի տակ ազատ կը պտտէր: Իսկ տարիներու ընթացքին Հայու արիւն խմած ու վայրենացած Քիւրտը ծուռ կը նայէր « Փէտայի » Հայուն, որու հանդէպ անդոր էր սակայն: Մեր ժողովուրդը նման էր, պատերազմէն դարձող, իր մէկէ աւելի անդամները կորսնցնող զինուորին որ իր ծնողքին քով հասնելով, սրտի ուրախութենէն, եւ կորսնցուցած անդամի ցաւէն դառնութեան ու կսկիծի արցունքներ կը թափէր, երգախառն: Երգ՝ յաղթանակի, երգ՝ սուգի, երգ՝ աղատութեան:

Սուգի երգերն էին Գէորգ Չավուշի, Չաւէնի, Հրայրի, Սերօբի մահերգները, յաղթանակի երգերէն՝ « Հերոս մոնչեց », « Կովկասի Քաջեր », « Չայն մը հնչեց էրդրումէն »: Աղատութեան երգերէն՝ « Հայաստանից եկած զինուոր », « Ո՛հ, բարբարոս սեւ շուն »... :

Ու շատ չանցած նոր սուգի երգը, Կիլիկիոյ Վարդը: « Կոտորածն անգութ Հայերը թող լան »: Այս վերջինը անգամ մը եւս կուգար մեզի աղբարարել թէ տարբերութիւն չկայ հին եւ նոր իշխանութեան միջեւ:

Բայց էնվէրները այնպէս հաւաստեցին թէ եղածը թիւրիմացութեան արդիւնք է: Դէպքը մոռցուեցաւ, հայ զիւղացին դարձեալ սկսաւ իր հոռովելը արտի մէջ, առանց սակայն զինեալ կազմակերպութեան պատահութենէն լայնօրէն օգտուելու: Կային հեռատեսներ որ իրենց կարելին կը փորձէին, ապագայ անակնկալներու առաջին անգամը համար: Անոնք կրցան իւրաքանչիւր գիւղի մէջ մտցնել քանի մը ատրճանակ եւ հրացան: Ինչ որ երբեք չէր համապատասխաներ մեր ինքնապաշտպանութեան պահանջին: Դժբախտարար հայ ժողովուրդը անփոյթ գտնուեցաւ եւ երբ աղէտը հասաւ, շատ ուշ էր: 1908 թուի սահմանադրութենէն մինչեւ 1915ի անիծեալ թուականը, միակ կարեւոր դէպքը որ կը յիշեմ « Գոմս » գիւղացի Կորիւն (Իսրօ)ի խնդիրն էր:

Կառավարութիւնը քաջ գիտնալով Կորիւնի « վտանգաւոր » մէկին ըլլալը, ուղեց խաբեբայութեամբ ձեռք ձգել, զրկելով միւտիլը մը վեց ոստիկան – զինուորով, ինչպէս եւ չէյի Մէհմէտ Էմինը, որ յայտնի հայատեսաց մըն էր:

Կորիւնը հիւրանոց ունէր ուր հաւաքուած էին այդ մարդորսները: Սովորական հիւրասիրութիւնը կը շոյա-

լուի, սակայն այդքանով չեն դոճանար, եւ Կորիւնը անարգելու համար կ'առաջարկեն կիներ եւս բերել իրենց:

Կորիւնը պաղարիւնը պահելով եւ յանկարծակիի բերելով զանոնք, դուրս կը թռչի հիւրանոցէն, դուռը կը դոցէ, կը կանչէ տղաքը եւ խոտ ու քարիւղ լեցնելով իր տանը եւ հիւրանոցին վրայ, կրակի կուտայ: Մինչ այդ թուրք միւտիւրը, շատ կը պաղատի Իսրոյին, աղաղակելով.

— « Ծէտայի պաղթը թամամ օլուր, Ֆէտայի պաղթընա տիւշմուշըմ »:

Այս խօսքերը կը փրկեն միւտիւրը: Իսրոն վեհանձնորէն կ'ազատէ այդ անարգ մարդուն կեանքը: Իսկ միւտները հայհոյելով բոցերուն հրոյ ճարակ կը դառնան:

Այս դէպքին վրայ, հայ — քիւրտ յարաբերութեանց լարումը իր ծայրայեղ աստիճանին հասաւ: Թուրք դահիճը վանդակին մէջ դրուած գազանի կը նմանէր, սակայն աստամները քանդուած չէին:

Շուտով Հասան Գալէն, Սարը Ղամըշը, Եկմալը դարձան կուռի դաշտ Ռուսին և Թուրքին միջև: Կառավարութիւնը քիւրտ եւ հայ ռստիկան — զինուորներ արձանագրեց, զօրքին ցորեն, ալիւր, իւղ, չուան, հաց, ձի, եղ, եւ այլն ճարելու համար:

Քիւրտ ճանտարման երբ հայկական զիւղ մտնէր, կրնաք երեւակայել թէ ինչ կ'ըլլար զիւղին վիճակը:

Պատերազմը կը դարգանար ի նպաստ Ռուսիոյ: Ուրբան կը յառաջանար Ռուսը, նոյնքան անտանելի կը դառնար Հայոց վիճակը: Կամաց կամաց հայ զօրքը դատեցին Թուրքէն եւ ոչնչացուցին, միւս կողմէ, տուները կը կոխէին եւ կ'ըտէին. « Չեր տղաքը զինուորութենէ փախած են, յանձնեցէք »: Երբ կ'ըսուէր չեն եկած. « Ապա

ուրեմն փախած են Ռուսերուն մէջ »: Եւ չարչարանքը կը սաստկացնէին:

Չմեռ էր, ո՞վ չի գիտեր սարսափելի ձմեռը Հայաստան աշխարհին: Ճամբաները գոցուեցան: Շինականէն խլուած եզն ու ձին, որ շոգեկառքի դեր կը կատարէին, սատկեցան ցուրտէն: Նոյն պառճատու պիտի մեռնէր նաեւ զօրքը:

Կառավարութիւնը սկսաւ մարդ հաւաքել: Այր մարդոց շալակը կուտար պարէն եւ կը զրկէր ռազմաճակատ: Տեղուեղ ալ կիներ հաւաքեցին, հագուստ լուալու, կարկտելու համար:

Մեր զիւղէն տարին շատերու կարգին նաեւ հօրեղբայրս Պաղտասարը որ Պուլկարիայէն նոր վերադարձած էր (գացած էր իր եղբայրը բերելու, բայց մինակ եկաւ): Ինչպէս նաեւ կնքահայրս՝ Մելիք Բարսեղեանը: Վերջինի կոնակը տուած էին ցորեն եւ ճամբան չարչարանքէն ուժասպառ ինկած էր: Իր վրայ հսկող չափուշ մը պետք բռնելով քաշած եւ մէկ կողմը կաշեխառն հանած էր:

Մարած վիճակի մէջ քաշած, ձիւնին մէջ ձգած անցած էին: Գիշերը ոտքի կ'ելլէ, դրամ խոստանալով « վախատ » ներուն որ զինքը սոււն բերեն: Երկու շաբաթ չանցած մեռաւ: Նոյն բախտին արժանացած էր նաեւ Պաղտասար հօրեղբայրս, որմէ լուր չունէինք: Իրիկուն մը երբ Մելիքի սուգը կը սզայինք, ու կը խօսէինք Պաղտասարի մասին, երկուքուկէս տարեկան Զարուհի քուրիկս ըսաւ. « Հօրաբը եկաւ »: Եւ իսկապէս, տեսանք որ Պաղտասար դուռը հրելով ներս մտաւ, եւ երախտային ուղղելով իր խօսքը, ըսաւ. « Հօրաբ խուրպան եկայ, ա՛յո »: Մեր մէջն էր այլեւս: Կր բացակայէր հայրս, քաղաք գացած ըլլալով: Այդ զիշերը յանգրտու պատկեցաւ Կեղծ

2468-59

հօրեղբայրս, յաջորդ առաւօտ ջերմը բոնեց եւ սկսաւ մարմնի բոլոր մասերէն ցաւ զգալ:

Անվերջ կ'աղաղակէր. « ի սէր Աստուծոյ, եղբայրս, եղբայրս, Մարգիսը կ'ուզեմ տեսնել »: Այդ օրը հայրս չեկաւ, այլ հետեւեալ օրը: Երբ եկաւ, հօրեղբայրս անկողնի մէջ նստաւ փարեցաւ եղբօրը վզին եւ ըսաւ.—

« Աղբեր դու բարի եկար, ես ճամբորդ եմ »:

Եւ այդ իրիկունը մահացաւ: Երբ զգեստները հանեցին, մարմինը լուալու համար, ամբողջ մորթը շապիկի հետը ելաւ. սեւ ու ածխացած միսը կ'երեւար, կըրած հարուածներէն: Նոյն էր վիճակը բոլորին, բոլորին որ դացած էին բեռ չալկելու եւ թուրք զօրքին պարէն հասցնելու:

4.— ՄԵԾ ԱՐՀԱԻԻՐՔԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

1915ի դարունը, բարով եկած չըլլար:

Ամէն տարուան պէս գիւղացին ուրախ սրտով ամբողջ ձմեռը խամ կասուած իր գոմէշ — եղը դուրս արձակեց, խամէն հանեց, ու սկսաւ լուծքը, գարնացանն ու գարին ցանելու համար: Բոլորովին անտեղեակ այն սահաւոր դաւադրութենէն որ նոյն տարուան ամառը պիտի անձխտէր հայկազեան սերունդը:

Եկաւ մայիսը իր վարդ ու սոխակով: Չուչացաւ եւ ոճրին ահաղանդը, իր ահ ու սարսափով: Խոտաքաղի ժամանակը մօտեցաւ, նոյնպէս եւ գարի քաղելու եղա-

նակը: Երբ ամէն մարդ կը պատրաստուէր հունձքի, խուճապահար բեկորներ Վարդոյի շրջանէն հասան մեր գիւղերը, տեղեկացնելով ջարդը, որ տեղի ունեցած էր իրենց դաւառին մէջ: Մինչ մենք բոլորովին անտեղեակ էինք: Վարդոյի շրջանին մէջ Քիւրտերը մեծամասնութիւն կը կազմէին եւ արիւննուշտ Իթթիհատին հրամանը գործադրելու համար երբեք չէին ընկրկած, անմիջապէս սկսած էին ջարդել հայ զանգուածը: Ողջ մնացողները լեռնէ լեռ փախչելով ապաստանած էին մեղ մօտ, յետոյ բոլորը միասին ջարդուելու համար: Ստոյգ էր ուրեմն որ պիտի մեռնէինք այլեւս, մեր անհողութեան հունձքը պիտի քաղէինք մեծ ու պզտիկով:

Նկատի ունենալով մօտալուտ վախճանը, ոչ ոք փորձեց հնձել խոտն ու գարին: Նենդամիտ կառավարութիւնը իւրաքանչիւր գիւղ շախան պաշտօնեայ զըրկեց, յորդորելով որ ամէն մարդ իր գործով զբաղի, թէ Վարդոյի ջարդի հեղինակները անպատիժ չպիտի մնան եւայլն:

Այս բոլորը ի դերեւ ելան: Ակներեւ ըլլալով վտանգը, ոչ ոք մանգաղը ձեռք չառաւ: Եւ օր մըն ալ « խաղաղութիւն » քարոզող պաշտօնեաները դացին եւ ալ չեկան:

Գիւղէն հեռացան նաեւ հովիւները որ Քիւրտեր էին: Որպէսզի համոզեն թէ իրենք կը մնան մահմետականներ, ստիպուեալ էին մօրուք ձգել, որովհետեւ կ'ամբաստանուէին թէ Հայոց գիւղերու մէջ մնալով հայկական կրօնքը իւրացուցած են, եւ թէ դաւակները աւելի շատ հայերէն կը խօսէին քան քիւրտերէն, եւ խաչի վրայ երդում կ'ընէին:

Ահա ուրեմն այս Քիւրտերու հեռացումն ալ կ'ազարարէր մեզ — Պատրաստուեցէք մեռնելու :

Գիւղին մէջ վայնատունը իր ծայրայեղութեան հասած էր : Անատունները լքուած էին դաշտը իրենց բախտին : Փոքրիկներուն վիճակուած էր երբեմն երթալ աչքէ անցընել կենդանիները :

Շարաթ օր մը դացի Բերդիկ, մեր խոտքաղի տեղէն գոմէջ — մատակները հաւաքելու : Խոտերու մէջ հանդիպեցայ կոուշիկի մեծութեամբ փետրափոխուած թռչունի մը զոր կ'անուանէինք « արօս » : Խեղճ կենդանին չէր կրնար թռչիլ, բայց երբ կը փորձէր բռնել, ինքնապաշտպանութեան համար կը փորձէր զիս խածնել : Ես երկար մաքառեցայ բռնելու համար դայն, սակայն ի զուր : Փամանակը սահած էր եւ քոյրիկս՝ Սազալը եկաւ օգնութեան, մատակները հաւաքելու : Թռչունը տեսնելով մէկէն վիզէն բռնեց : Յետոյ մատակները հաւաքելով բերինք գիւղին շատ մօտիկ, իսկ թռչունը տարինք տուն եւ մորթեցինք : Պտուկի մէջ եփելով 25 հոգինոց մեր ընտանիքը պիտի ուտէր ատոր մսէն, եթէ նոյն իրիկունն իսկ խուճապ չփրթէր գիւղին մէջ թէ շուտով կը պաշարուինք : Թռչունը եփուած մնաց պտուկին մէջ, եւ մենք ապաստանեցանք լեռը : Կին — երախայ մնացին գիւղը, որովհետեւ ամէն մարդ կը կարծէր թէ մասնակի ջարդ միայն պիտի ըլլայ, յայտնի մարդիկ միայն պիտի ջարդուին, իսկ կին եւ երախայ անձեռնմխելի պիտի մնան :

Այդ գիշերը ստուգուեցաւ որ առանց խորուքեան պիտի մեռնի ամէն Հայ, եթէ ձեռք անցնի : Ուստի ընտանիքները եւս քաշուեցան լեռը որ անմիջապէս կ'ընակըն է մեր գիւղին :

Լուսցաւ կիրակին, չար առաւօտը : Մենք այլեւս տէրը չէինք մեր ուրտ ու օջախին, այլ լեռան մէջ պահուած եւ զանազան կողմեր խուճրերու բաժնուած : Սով հացի, ու սով դէնքի : Այս երկու տաժանելի պարագաները եւ գազան թշնամին հետզհետէ լափեցին մեր կեանքը :

Ամբողջ գիւղին մէջ տասը կանոնաւոր հրացան չըկար, բացի քանի մը կրականոց ատրճանակէն :

Զէնք ունեցողի մը հետ կար աւելի քան 50 — 100 անգէն մարդ :

Մեր խուճրի ունեցած դէնքերը հետեւեալներն էին, — Մէկ պրաունինկ, 9 կրակնոց ատրճանակ, հայրիկիս, « խարաղլի » անշորհ հրացան մը հօրեղբօրս Միսակին, 1 հատ բերտանկայ եւ քանի մը ատրճանակներ : Ահա ինքնապաշտպանութեան միջոցը աւելի քան 200 անձի . . .

Կիրակի երեկոյեան երբ մենք պահուած էինք լեռը, մեր գիւղը թալանի տրուեցաւ եւ մնացողներն ալ զոհուեցան : Զէնքի ձայնէն իննակնեան ամբողջ լեռնաշղթան կը զզրդար :

Հայրս ընկերակցութեամբ 20 — 25 հոգիի, որոշեց վերադառնալ գիւղը, գիշեր ատեն լրտեսելու անցուղարձը : Զիս հետը առաւ, իսկ մայրս, քոյրիկս, հօրեղբայրներու ընտանիքները եւայլն մնացին Գառնիկ (Պարսի) հօրեղբօրս քով, լեռան մէջ : Մեզ հետ էր նաեւ իմ ապագայ փրկիչը՝ Գառնիկի որդի Արօն, 18 — 19 տարեկան, այսինքն ինձմէ հինգ տարի մեծ :

5. — ԱՌԱՋԻՆ ԶԱՐԴԸ Ս . ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՁՈՐԻՆ ՄԷՋ

Կը քալէինք դէպի դիւղը : Գիշերը խիստ մութ էր , լուսին չկար : Բաւական հեռու կը քալէինք ճանապարհէն եւ կը յառաջանայինք առանց շշուկի : Գիւղին վերեւ Ս . Գէորգի անունով քարերու կոյտ մը կար , անոր ճախ կողմը փշատի հսկայ ծառ մը , ո՞վ գիտէ որ դարէն մնացած յիշատակ , միայն թէ գիտեմ որ այդ ծառին շուքին տակ ամառ ատեն կը տեղաւորուէր աւելի քան հազար ոչխար : Այդ ծառին տակ կար ինքնարուս դեղեցիկ աղբիւր մը որ ամառը սառի նման պող էր , իսկ ձմեռը տաք , այնպէս որ իր շուրջը ձիւնը պարիսպի պէս կը բարձրանար , մինչ իր ջուրը կը շոգիանար : Այդ ջուրը մեր գիւղի կենաց աղբիւրն էր , որմէ սնած էին մեր պապերը , կը սնանէինք մենք ու պիտի սնանէին դեռ այնքան սերունդներ . . . :

Հաղիւ 500 քայլ մնացած էր այդ սրբավայրին , երբ խումբին առաջնորդը յանկարծ կեցաւ : Հայրս էր , որ իր կեանքը ուրացաւ մեր կեանքին համար :

— Կեցէք սղաք , ըսաւ , ես աղբիւրի մօտ կրակ կը նշմարեմ : Ի՞նչ են ասոնք , արդեօք մերո՞նք թէ թշնամիներ :

Անորոջ էր : Ուստի հայրս բաներ մը պատուիրեց ընկերներուն , եւ երիտասարդ հօրեղբորորդիս Տիգրան Մելիքեանի ընկերակցութեամբ առաջ գնաց դէպի կրակը : Երբ մօտեցան կրակին դիրք բռնելով , նշանախօսք սուլիչով մը հարց կ'ուղղէր անծանօթներուն : Դիմացիները մերոնք չըլլալով անշուշտ սուլոցին չկրցան պատասխանել , ուստի մեր երկու առաջնորդները կրակ բացին ու Գիւրտերը փախան : Մեր խումբն ալ իր ունեցած խեղճ

ու կրակ քանի մը ատրճանակով կրակ բացաւ , ու հաւաքուեցանք կրակի շուրջ ուր Գիւրտերը թալանէն ոչխար մը մորթած կ'եփէին : Բոլորս ալ աքօթի էինք , կիսեփ ոչխարը բաժնեցինք ու շարունակեցինք ճամբան դէպի դիւղ :

Գիւրտերէն չհետապնդուելու համար շատ խոհեմութեամբ կը շարժէինք : Կը զգուշանայինք աղմուկէ , ուստի կը լսէինք թալանի ենթարկուած կովերու եւ հորթերու բառաչը , խեղճերը իրար կորսնցուցած սրտածմլիկտեսարան մը կը պարզէին : Հսկայ լեռնաշղթան գիշերուան լուսութեան մէջ մահասառսուռ արձագանգ կուտար : Մեզմէ շատերը փղձկեցան :

Ու շարունակեցինք ճամբան դէպի դիւղ :

Գիւղին վերեւ քեռիս Յարութիւնի արտին մէջ փշատի ծառ մը կար , երբ հող հասանք զգուշութեամբ կը դիտէինք մեր նորաւեր դիւղը : Լուսինը դեռ նոր քիթը դուրս նետած էր Սէրկի լեռան ետեւէն , հետզհետէ բարձրանալով եւ լոյս սփռելով : Լոյս տեսանք եւ դիւղին մէջ , ուստի մնացինք այդ ծառին տակ : Գիւղին մէջ երեւցած լոյսը անել կացութեան մատնեց խումբը , լուսինը հետզհետէ բարձրանալով իմ շուրջս կը ստեղծուէին ստուերներ : Վայրի խոտեր որոնց բազմաթիւ տեսակները կան , հեռուէն կարծես մարդու կերպարանքն ու շուքը կը ստանան : Չեռքս հօրս ձեռքի մէջն էր , բայց ան մտքով զբաղած էր եւ լուր չունէր իմ հոգեկան վիճակէն : Բնական նախազգացում մը համակեց զիս եւ հողիս խողովքի մէջ կը դալարուէր : Նայուածքս անդադար կը շարժէր մերթ դէպի դիւղ , մերթ դէպի լուսինն ու իր ստեղծած ստուերները , ու մերթ այն ճամբան ուրկէ մենք եկած էինք : Ականջներս չէին լսեր խօսակցութիւնը որ

տեղի կ'ունենար շուրջս : Եւ ահա խշրտոցը խոտերու , ստուերներ . . . երկար գլխարկաւորներ : — Հայրի՛կ . . . « Հա , տղաս , բան չկայ » . . . :

Հրացանի առաջին հարուածը , մեր կողմէ : Թշնամի՛ն փոխարինեց աւելի ուժեղ :

— Ա՛յ , օ՛յ , վա՛յ . . . :

Ու մէկ մըն ալ ինքզինքս զգացի մինակ , դտնուած տեղէս հաղիւ 10 մեթր հեռացած ու ինկած : Կը սպասէի մահուան վայրկեաններու , եւ մահս կ'ուշանար : Կատարուած էր անխուսափելին : Մեր եւ Քիւրտերու ընդհարման վրայ գիւղէն ալ զէնքի ձայն ելած ըլլալով , թէ Քիւրտերը եւ թէ մերիները , իւրաքանչիւրը գիւղի մէջինները իրեն թշնամի կարծելով փախած էին : Իսկ ես խոտերու բարձրութենէն պարտուելով փախած պահուս ինկած էի :

Ելայ ոտքի : Կը յառաջանամ դէպի գիւղ : Գայլի բերնէն փրթած մոլորեալ ոչխարի նման , հասայ մեր տան վերեւ : Մուխուս տան պարտէզի քովէն անցնելիք պահուս պարտէզի մէջէն խշրտուք մը լսեցի , եւ սրտիս բարսումէն ազատելու համար խենդի նման « Ո՞վ է » պոռացի : Մեր Արօն էր , ապագայ փրկիչս որ հօրս մահէն յետոյ պիտի առաջնորդէր զիս : Նոյնքան խենդութեամբ « ես եմ , Լեւոն » ձայնեց եւ վրաս հասաւ զիս ալ պարտէզը տանելու համար :

Մինչ անդին գիւղին մէջէն ձայն մը կ'որոտար .

— « Ճժեւր արէք , մի վախենաք , գեղի մէջ մենք ենք . . . » :

Մեր Հլլաթն էր : Մեր տղաքն են եղեր ուրեմն գիւղին մէջ , որ մեզմէ առաջ եկեր են , բայց մենք չգիտնալով երկար սպասեցինք ծառին տակ , մինչեւ որ փորձան-

քին հանդիպեցանք : Հաւաքուեցանք գիւղին մէջ : Մեր խումբէն կը պահսէին հայրս եւ մեր սանահայր Պարխէն , երկուքն ալ ընտրեալներ , վիրաւոր վիճակի մէջ հեռացած դացած մեր անտէր սարու խորքեր , եւ հետեւեալ օրը Քիւրտերու ձեռքը անցած ու սուինով բրդուած : (Այս բոլորին տեղեկացայ ամիսներ յետոյ , ինչպէս պիտի պատմեմ) : Գիշերուան վախճանը մօտ էր , հօրեղբայրըս Մելիքեան Միսակի կինը (միակն ըլլալով կին) թոնիրը վառեց , հաց թխեց , մածունն ալ դեռ մէկ օր առաջ բռնուած էր : Զիս ստիպեցին հացով մածուն ուտել , հագիւ պատառը բերանս տարած , հօրս կորուստի վիշտէն կոկորդս սեղմուելով պատառը ետ եկաւ : Այլ չստիպեցին : Արշալոյսն ալ մօտ ըլլալով քաշուեցանք դէպի լեռան բարձունքները , ուր կը գտնուէին ընտանիքները եւ երախաներ , սնունդի սպասելով :

Հօրս կորուստով մեր Արօն եւ ես որբացած էինք , ապաւինեցանք մեր հօրեղբայր Խոչիկեան Օվոյին ուրու հետ երբեմն կը պտտէինք , երբեմն ալ հօրեղբայր Խաչիկ եւ Հլլաթ եղբայրներուն : Կարելի չէր կապուիլ կին ու երախային : Իբրեւ թէ դանոնք կը պահէինք ապահով տեղ եւ մենք կ'երթայինք հեռուները , մանաւանդ գիշերները սնունդ հայթայթելու համար : Քիւրտեւ թուրք խուժանը ապաւինած կանոնաւոր զօրքին , ամբողջ օրը մեր անտառէն դուրս չէր ելլեր :

Անոնք կուգային որսի շուներով եւ մեր թաքստոցը գտնելու համար ջանք չէին խնայեր : Ընդհարումէ մը յետոյ կամ մեր փամփուշտը կը հատնէր եւ կամ անօթութենէ ուժասպառ կը բռնուէինք : Հինգով — տասնով իրար կապելով կ'ոչնչացնէին :

Յորեկները որքան կը վախնայինք թշնամիէն , նոյն-

քան ան կը վախնար մեզմէ գիշերները: Դեռ ջարդի սկզբնական շրջանն ըլլալով, գիւղին մէջ պահուած թանճատ եւ կարազով կը սնանէինք (գիշերով կ'երթայինք բերելու): Անշուշտ քանակով շատ քիչ բաժին կը ստանայինք իւրաքանչիւրս: Հաղիւ գոյութիւն պահելու չափ: Մեզ այստեղ եւս օգնողը վայրի բանջարն էր. առանց հացի ի՞նչ կ'արժէ սակայն: Գարին հասած էր: Մենք փորձեցինք գիշերները գաղտնի օգտուիլ անկէ, սակայն Քէօփրիւ Քէօյէն եկած քիւրտ գաղթականութիւնը սեւ վրաններով լեցուեցաւ մեր խոպան դաշտը, դրաւեց ամէն ինչ: Մենք մատնուեցանք անելի: Մարդ գաղանները երբ հասկցան մեր զէնքի ուժը, այլևս գիշերներն ալ ճամբաները կը պահէին որպէսզի մենք որ եւ է առիթէ չօգտուէինք: Մէկ կողմէ անօթութիւնը, միւս կողմէ վախն ու սուրը ամէն օր զօհեր կը խլէին:

Անտառը սկսաւ անբնակելի դառնալ մարդկային արեան հոտէն: Վայրի գաղանները անհետացած էին անտառներէն: Գազան կտրած էին շուքերը՝ որ մարդկային զիակներ ուտելով կատողած էին, եւ երբ մարդ տեսնէին դայի նման վրան ցատկելով կը փորձէին ուտել: Այդ պատճառաւ մենք մեր ձեռքով սպաննեցինք մեր շուքերը: Թշնամին շուներուն չէր դարձ, նկատելով որ անոնք մեզմէ չեն դատուիր, եւ անոնց միջոցաւ կը գտնեն մեր թաքստոցը:

Մեզի կարելի չէր մէկ տեղ մնալ: Կին ու երախաներէն շատերը արդէն բռնուած եւ Արածանիի անիծեալ յորձանքներուն յանձնուած էին: Կային դեռ վերապրողներ որ անտառի մէջ միշտ տեղ փոխելով կը պահէին իրենց չարքաչ գոյութիւնը:

Ինչպէս ըսինք, շատերը, խոտ ուտելով, վախէն —

գիշերուան անպատասալը վիճակէն — ցաւազար դարձած՝ կը հաղային: Ունէինք վերաւորներ եւս: Ասոնց աղիողորմ ճիշերէն առաջնորդուելով՝ թշնամին կուղար մնացորդներս ալ գտնելու եւ տանջելէ յետոյ՝ ոչնչացնելու:

Օր մը հինգ հոգիով կը գտնուէինք Գուռնով կոչուած բարձր լեռան վրայ, ուրկէ կը տեսնուէին մեր անտառի ամէն կողմերը: Կէսօրին դեռ կար մօտ երկու ժամ, երբ տեսանք երկու ձիաւոր եւ 3—4 հետիոտն զինուած Քիւրտեր: Խաղեան կոչուած քրտական զիւղէն եկան, Կարմիր եկեղեցիի ետեւէն, եւ մտան Սէրկի լեռան ստորոտը: Շատ չանցած՝ սկսան կրակել: Թէեւ մեզմէ բաւական հեռու էր, բայց զէնքի ձայնէն յայտնի էր որ մարդ կը սպաննուէր:

Հրացանաձողութիւնը տեսց 2—3 ժամ: Քիւրտերը Սէրկիի ձորէն դուրս եկան ու զացին, մինչ մեր սիրտը կը տրոփէր: Գիտէինք որ այդ օրուան կորուստը մեծ էր: Իրիկունը երբ դարձեալ հաւաքուեցանք իրարու մօտ՝ հասկցանք որ Մեղտի գիւղացի Սիսակը 25 ընկերներով ւսպաննուած է այդտեղ, թէեւ խմբակը անգէն չէր:

Ի՞նչ պատահեցաւ արդեօք, փամփօլշտը պակասած էր, թէ անօթութենէ ուժասպառ եղած էին: Առիւծը մեռած էր: Սիսակը ինք մինակը կրնար զխմադրել հազարներու:

Քանի մը օր վերջ Ս. Կարապետի վանքի ձորին մէջ հանդիպեցանք Հերկերտ գիւղացի Անձօ անունով երիտասարդի մը որ Սիսակի խումբէն ձողոսրած էր պատասխանելով Քիւրտերու: Երկուքը սպաննած էր իր յունական մալղէրով եւ աղատուած եկած էր: Բացատրեց Սիսակի եւ ընկերներու դժբախտութեան բուն պատճառը,

փամփուշտի պակասը:

Վանքի ձորն ենք այժմ, ուր հաւաքուած է ահազին բազմութիւն: Հոն էր մայրիկս, հօրեղորօս կէնը (Ներսէս եպիսկ. Սարախանեանի քրոջը աղջիկը) 8—10 երականերով, ամէնէն տարէցը 10 տարեկան (քոյրս Սաղալը 15 տարեկան էր միայն): Հոտ հասած էին մեր գիւղացիներէն դեռ ուրիշներ ու մեր դաշտէն զանազան բեկորներ: Բոլորս իրար խառնուած մեր սուգը կուլայիք եւ մերթ իրար կը միխթարէինք, թիւով թերեւս քսան հազարի կը հասնէինք: Մեծամասնութիւն կը կազմէին երախաները:

Բոլորիս ալ ճարը կտրած էր այլեւս:

Գտնուեցան երկասարգներ որ դացին հեռու տեղերէ փախած թալանի անասունները հաւաքեցին բերին, մորթեցին եւ բաժնեցին ժողովուրդին: Վառելափայտ շատ կար, կը պակսէր աղը: Բայց ո՞վ կը փնտռէր, հաղիւ քիչ մը կրակ տեսած գոմէշի միսը կը լափէինք, այդ մեծ օրհնութիւն էր արդէն:

Վանքի ձորը շուտով դարձաւ գերեզմանը այդ մնացորդ խլեակներուն, որոնք «Չանկլի Տիւան»-ին ապաւինած էին:

Առաւօտ մը, անամպ երկնքի տակ ամառուան երկասարգ արեւը իր ցոլքերը կը շողացնէր վանքի գմբէթներուն վերեւ, իսկ մենք ծունկի եկած կ'աղօթէինք Աստուծոյ եւ Ս. Կարապետին, հաղար հաղար անգամ մատաղ կ'ըլլայինք գմբէթի ծայրին թառած խաչին, որ շատ չափցած թուրքերու գնդակով վար պլտի դար:

Սոխակը կ'երգէր իր սէրը վարդին, պէսպէս ճնճգուկներ կը ճուռողէին ուրախ, ազատ ու համարձակ, մեզմէ խլելով նախանձի արցունքներ: Անդին օձերը կը

Փչային, ու մենք բնաւ լուր չունէինք որ մեզ շրջապատած են աւելի մեծ օձեր, վիշապներ, դազաններ երկոտանի, սակայն աւելի գելատիչ...:

Լսուեցաւ հրազէնի առաջին պայթիւնը, անմիջական իրարանցում: Ոմանք կարծեցին թէ մեր տղոց ձեռքէն սխալմամբ պատահած էր, կրկնուեցաւ, ահա երրորդը, չորրորդը: Պաշարուած էինք:

Այդ տեղ եւս, մեր ուժասպառ վիճակին հետ կացութիւնը կը ծանրացնէր զէնքի չգոյութիւնը:

Այս թշուառ բազմութեան մէջ ատրճանակներով մէկտեղ 100 զէնք կար:

Մինչ մեզ պաշարած էին Վանքի մէջ խոնուած սուռարաթիւ զօրքը եւ հետեւեալ գիւղերու Քիւրտերը. — Բաղու, Սահակ, Սամշու, Սաղիան, Սլըճուխ, Կվարս, Պոկլան, Սըրըպէկ, Սալանկօլ: Ասոնց վրայ աւելցուցէք նաեւ ոռուսական սահմաններէն փախած Զէրքէզները որ կը վխտային մեր շուրջը: Մարդ դազաններու այդ վտճմակը կատաղօրէն կը յառաջանար, ընդիմութիւն չգտնելով իր առջեւ:

Մեր զէնքերու թիւը թէ քանակով եւ թէ որակով թոյլ չէր տար ճակատիլ, դիմադրել, փրկելու համար հսկայ բազմութիւնը: Եւ անոնք հանդիպածը սուրէ անցուցին:

Իմ ձեռքէս բռնեց դարձեալ մեր Արօն եւ փարեցանք զինեակներուն որ իրենց կռնակները բոլորաձեւ իրարու տուած ծունկի եկած էին: Ինձ նմանները իրենց մէջտեղը առած, բոլորին ալ ոտքերուն տակ ողորներով փաթթած էին, որ գիրք փոխած պահուն չսահէինք:

Այդ լարուած վիճակին մէջ կը սպասէինք, իսկ թշնամին երթալով օդակը կը սեղմէր: Երբ մեզ կը մօտե-

նային՝ համադարկով մը կը ցրուէինք զանոնք, ու դերք կը փոխէինք: Այսպէս մինչեւ իրիկուն:

Անգէն ժողովուրդը կոտորուեցաւ՝ աչքերը յառած Վարքի գմբէթին:

Անիծեալ այդ Վանքը որ տարիներ շարունակ ուս-
ճացած էր նոյն ժողովուրդի լուծանքով, իր խեղճուկ Ս. Կարապետին միջոցաւ երբեք օգնութեան չփութաց: Այն Ս. Կարապետը որու գերեզմանին վրայ ծնրադիր ա-
ղօթելու կ'երթայինք, վախնալով որ « կը պատժէր »... Սուբբը՝ բնաւ չհարցուց աղօթող բազմահազար մայրե-
րը եւ նորափթիթ հայկազեան զաւակները որ մէկ օրուան մէջ ոչնչացան արեան ճապաղիքներու մէջ: Եւ արիւնով ներկուեցան ոչ միայն այդ պատմական Վանքի քանի մը հազար քառ. մեդր անտառը իր ծառ ու ճիւղերով, իր քար ու սարով, այլեւ իր պարիսպներով եւ ցնորական սուրբին գերեզմանով:

Մթնեց: Գաղանը նպատակին հասած էր ջարդելով ձեռք անցած կին ու երախան, հիւանդն ու ծերը, ան-
խնայ: Գիշերուան մութին հետ անհետացան Քիւրտե-
րը, բայց հետեւեալ օրը դալու պատրաստութեամբ, իսկ զօրքը արդէն Վանքին մէջն էր:

Ու ողջ մնացողներս ինկա՛նք անտառին մէջ իրար փնտռելով: Ես ու Արօն իջանք այնտեղ ուր հաւաքուած էինք ցորեկին: Հոն տեսանք Արոյի քոյրիկը 8 տարեկան Եղիսը, գլխէն զարնուած: Համբուրելէ յետոյ թաղե-
ցինք: Ի զուր փնտռեցինք մեր միւս սիրելիները: Միայն փոքրիկ եղբայրս Աղաար գտած էր հօրեղբորս՝ Օվոյի տղան Չաքարը զոր բերին յանձնեցին մեզ:

Երախան զիս տեսնելուն պէս ըսաւ.

— « Աղբար, մաման քնացաւ, չելաւ, ես անօթի էի,

Չաքար զիս բերեց »:

Մայրիկս զարնուած է եղեր: Մենք փնտռեցինք գիշեր ատէն մարմինը չգտանք, միւս բոլորը, տասը հոգի մեր ընտանիքէն, բոլորովին անհետացան: Հոտ տեսայ եւ մօրեղբայրս Յարութիւնը, իր ներկայութեան սիրտս փղձկեցաւ եւ լացի, բայց որովհետեւ եղբայրս Աղաար քովս էր, քեռիս զիս սրտապնդելու համար քանի մը խօս-
քեր ըսաւ եւ նեղացաւ ինծի թուլութեանս համար:

Այլեւս անկարելի էր մնալ այդ արեան դաշտը: Որոշե-
ցինք դառնալ Սէրկի լեռը, հակառակ պարագային յա-
ջորդ օրը ոչ ոք պիտի ազատէր: Ես ու Արօն փոխնի փոխ շալկելով եղբայրս մեկնեցանք ուրիշներու հետ: Երբ հասանք հոն գտանք նաեւ Արոյի մայրը զոր կորսնցու-
ցած էինք: Առաւ մեզմէ Աղաարը, եւ ըսաւ որ մենք իր մօտ չմնանք: « Պէտք է միշտ հեռու ըլլանք, գուցէ ա-
զատուինք ու վերակազմենք տան օճախը »: Ես ու Արօն համբուրուեցանք ու գնացինք Սէրկի լեռան ձորը, հոն եւս կային Դաշտի զանազան մասերէն հաւաքուած 2-300 հոգի որոնք ունէին 60 կանոնաւոր զէնք:

Այդ տեղ էր որ 3 — 4 օր առաջ սպաննուած էր Սի-
սակը իր ընկերներով: Տեսանք մարմինները, մերկ, ու-
նած ու անճանաչելի դարձած: Արեան մէջ շաղախուած մէկ մէկ շապիկ ունէին իրենց անշունչ մարմիններուն վրայ եւ վէրքերը սկսած էին որդերով ծածկուիլ: Անկա-
րելի էր երկար մնալ հոտ: Պէտք էր այդ գիշեր իսկ բարձրանալ լեռան գագաթը, նախ աւելի ապահով ըլլա-
լու, երկրորդ՝ այդ սոսկալի տեսարանէն խուսափելու համար:

Մըջիւնի նման շղթայ կազմած սկսանք բարձրանալ: Հազիւ ծայրը բարձրացան, լոյս էր արդէն: Այդ հսկայ

լեռը (Սէրկի) որ առաւօտները երկար ժամանակ մեր գիւղի արեւը կը ծածկէր, այդ օրը անդոր էր ծածկելու մեր արեւը, քանի որ մաղլցած էինք իր դադաթը:

Յոգնած եւ դեղնած, իրարու երես կը նայէինք: Կը զննէինք մեր շուրջը: Իննակեանի բարձրագոյն դադաթն էր այդ, ուրկէ կը տեսնուէին մինչեւ Ախլաթ ու հոռունները, մէկ խօսքով Տուրուբերանի ամբողջ նահանգը, իր սար ու անտառով, իր դաշտ ու ձորով, երբեմնի շէն գիւղերով, սեւ սեւ վրաններով:

Անդին Ներրովդը իր հասակը ծռած սուղը կուլար Հայոց աշխարհին, Նէրրովդը, Հայկի պաշտպանը, Բէլի գերեզմանը, Աղբիւր Սերոբի հսկայ օթեւանը: Հապա Տալուրի⁶ կը, ուր հասակ նետեր են « Մասմանց ծոեր » առիւծաձեւ Մհերը, իր հինգ ճփերը, Յրան Վէքօ, Ճինճ-դափորիկ, Ալէնով Օհան, Խորգուսան, Դաւիթ Անյաղթ որդին Մհերը: Սիրուն Մասունը, հայրենի մեր տունը, որ փախցուցած էր թշնամու քունը...

Անդին Աշտիշատը, Սահակ հայրապետ, հայ Մշակոյթի փառքի կարապետը, իրեն օգնական Մեսրոպ Մաշտոցը, հայ մտքի անմար հնոցը, սիրուն Հացիկը՝ իր մայրանոցը:

Անդին Խորոնքն է (Մայրն Խորենացուն) տխուր նստած անձէն ու անձուն, ինքն էր որ ծնաւ Հայոց Պատմութեան այս դէմքը ցցուն: Ու դեռ ինչ փառքի ու սրբութեան վայրեր: Չկայ թիւ մը հող, չկայ բլրակ մը որ իր պատմութիւնը չունենայ Մամիկոնեաններու այս փառաւոր հայրենիքին մէջ:

Մեր աչքերը յառած աջ ձախ, դեռ կը մտածէինք ու կը խորհրդածէինք, երբ անիծեալ Թնդանօթի գոռումը խղեց լուռ թիւնը: Արեւը հաղիւ սկսած էր տաքնալ, երբ

Թնդանօթի յաջորդական հարուածներ լսուեցան քաղաքէն: Այնպէս կը թուէր թէ քաղաքի հայկական թաղը կը քանդէին: Երկար լսեցինք ասաղբեցիկ այդ ձայնը որ կը շարունակուէր:

Ու ասա մօտէն անմիջական հրացանի ձայներ որ եկան խղելու Թնդանօթի որոտումը:

Պաշարուած էինք: Հսկայական այդ լեռը շրջապատուած էր ճերմակ « քոլոս » ներով: Լեռը անմատչելի էր սակայն, լերան առջեւէն լայն ճամբայ մը կ'անցնէր: Հակառակ շրջապատը անտառ: Ըլլալուն, ճանապարհի երկու կողմն ալ լեբկ էր: Ուստի երբ Քիւրտերը ատկէ կ'անցնէին, մերինները վերէն խփելով կը զգետնէին այդ արիւնարբունները:

Կը յիշեմ մեր Օվոյի որդի Ներսէսի — իմ ուսուցչիս, մէկ խօսքը.

— Հայրիկ, այն քոլոսով հպարտ Քիւրտը զարնե՞մ, որ դուրանէն կ'անցնի:

— Ձարկ տեսնեմ, տղաս, ըսաւ հայրը:

Ներսէսը կրակեց իր ուղածը զգետնելով եւ անոր յաջորդեց երկրորդ մը: Կռիւր կատարեալ էր այլեւս, մեր ուժերը ծարաւէն կը տառապէին լերան այդ ապառաժ դադաթին արեւին դիմաց: Մեր միակ յոյսը կանխաւ թրջուած հագուստներն էր որով կը թրջէինք մեր լեզուն: Ձուր ճարելու միջոց չկար: Ոչ աման ունէինք, եւ ոչ ալ կարելի էր ողջ՝ առանց կոտրելու վեր հանել զայն:

Թշնամին իր քանի մը մարդու կորուստէն կատողեցաւ եւ սկսաւ սաստկացնել իր յարձակումները: Քիւրտ մը մեր մէջ տեսնելով Հերկերտ գիւղացի տէրտէրը, կ'ոռնար.

— « Բըշիշ, քըշիշ, քու տա տը ուրվի, ըզ պալի Մա-

մըտ ըմ : (Տէրտէր, տէրտէր, ո՞ւր կը փախչիս, ես Մահ-
մէտի հայրն եմ) :

Իսկ մեր արիասիրտ տէրտէրը Քիւրտին կը պա-
տասխանէր իր լեզուով .

— Դու ժի մը ուրիշ, ըզ գալէ Մամըտ . (դուն ալ
մի փախչիր, ես Մահմէտիդ մեծ հայրն եմ) :

Եւ իր տասնոց մաւղէրով խփեց, լերան կողէն վար
գլորեց Մահմէտի « պաւոն » :

Քրտական ուժը անհաշիւ էր : Բարերախտարար մեր
գիրքը անառիկ էր : Կարկուտի նման դնդակ կը տեղար,
երբ յանկարծ ոտքէն վիրաւորուեցաւ մեր աննման Ներ-
սէսը : Արեւը մար մտնելու մօտիկ էր եւ Քիւրտերը նա-
հանջեցին : Այսպէսով մենք ունեցանք քանի մը վիրա-
ւոր, իսկ Քիւրտերը տուին զգալի կորուստ :

Մենք եւս ստիպուեցանք վար իջնել, մեր գիրքը փո-
խելու համար : Հակառակ պարագային հետեւեալ օրը
փամփուռները պիտի հատնէին եւ պիտի կոտորուէ-
ինք : Վերցնելով մեր վիրաւորները, իջանք վար : Այդ-
քան մարդ իրարու հետ պտտիլ անկարելի էր, ուստի խմ-
բակներու բաժնուեցանք պատասպարուելու համար բուլե-
րու եւ պուրակներու մէջ : Ի զուր վերադարձանք փնտ-
ռելով Արօն, մայրը չորս երախաներով : Քիւրտերը զը-
տած ըլլալով դայն, 10 տարեկան Ապրչում անուն աղ-
ջնակը տարած էին իբրեւ ջուր բերող իրենց, իսկ մայրը
միւս երախաներով հոն թողած, որովհետեւ այդ Քիւր-
տերը մեր ծանօթներէն եղած էին : Անոնց հեռանալէն
յետոյ գաղթական Քիւրտեր կը հանդիպին, կը չարչարեն
խեղճ կիներ՝ դրամի տեղ ցոյց տալու համար : Երբ կը
տեսնեն որ զուր է այդ փորձը, կատղելով տեղն ու տեղը
կը սպաննեն դայն, նոյնպէս եւ երախաները : Այս իրո-

զուժիւնը մեզ պատմեց քիչ հեռուն պահուած ուրիշ հայ
բեկոր մը որ թէև այդ օրը ազատուած էր, սակայն յետոյ
ինք եւս մեռաւ թշնամու կրակով :

×

Ինչպէս միշտ, անգամ մը եւս ուռտական սահմանա-
գլուխէն եկած գաղթականութիւնը ետ վերադարձաւ :
Անոնք կապուած կը մնային իրենց ծննդավայրին, Ռուսը
երբ յառաջ կը խաղար, իրենք ալ կը փախչէին : Ռուսը
երբ կը նահանջէր, կը վերադառնային նաեւ քիւրտ եւ
չէրքեզ այդ գաղթականները :

Այժմ անոնց հեռացումով մենք կրնայինք օգտուիլ
մեր ցանած ցորենի արտերէն : Գիշերներն ալ առաջուան
նման կը մտնէինք մեր գիւղը, ուր կը հանդիպէինք թա-
լանէն ճողոպրած մեր անասուններուն — գոմէշ, եղ, կով
եւայն : Մեր գոյութիւնը պահելու համար ստիպուած կը
մորթէինք մեր այնքան հաւատարիմ կենդանիները :

Մեր դրացի Կիկօեան Սահակի գոմէշը որ գէնքի
ձայնէն կատղած էր, կը յարձակի Քիւրտերու վրայ եւ
1 — 2 հողի կոտորչահար կը սատկեցնէ, ապա գնդակա-
հար կ'իյնայ վրիժառու կենդանին : Գիշեր մը դարձեալ
բաւական թիւով Հայեր հաւաքուած էինք մեր գիւղը, որ
թալանէն, ջարդէն, առաջուան պէս այրուած չէր : — Կան-
խամտածուած ծրագիր : Տէրը մեռցնել՝ տուները իրենց
պահելու համար :

Այդ գիշեր կարծես ամէն մարդ կեանքէն զոյւած՝
զոյւալութեան որ եւ է փորձ չէր ընել : Կրակ վառել փո-
ղոցներու մէջ, աղմուկ հանել եւն : Նոյնիսկ գէնքի ձայն
լսեցինք մերիններէն, հակառակ ոմանց խոհեմութեան
եւ համբերութեան քարոզին :

Կատարուեցաւ անխուսափելին : Քիւրտերը պաշարեցին զիւզը : Մօտակայ Ձիւրաթ գիւղէն միւտիրին զօրքն ալ կը մասնակցէր : Կարկուտի նման զնդակ տեղալ սկսաւ : Լոյսը մօտ էր, եւ մեր վիճակը անել : Պէտք էր որ եւ է ձեւով անմիջապէս հեռանալ, ուստի մեր ուժերը կեդրոնացան նոյն ուղղութեան վրայ եւ համադարկով մը գիշերուան մութի օգնութեամբ հեռացանք, ցրուելով այս ու այն կողմ, տալով անշուշտ զոհեր ալ որ այլեւս մահը կը նախընտրէին դաժան կեանքէն :

Ես դարձեալ փրկչիս՝ Արոյի հետն էի, դատուած ուրիշներէն : Չկրցանք հասնիլ անտառը, այլ զիւզի արեւելեան կողմը, մեր գերեզմաններու ներքեւ խոտերու մէջ կոնակի վրայ պառկեցանք : Վարժուած էինք այլեւս, ինչպէս պառկէինք այնպէս անշարժ պիտի մնայինք, մինչեւ որ մթնէր եւ ոտքի ելլէինք, որովհետեւ մարդորսները ամէն տեղ էին եւ փոքր շարժումով մը մեր կեանքը վտանգուած էր :

Այդ օրը եւս չուշացան անոնք : Գիւղը խուզարկելէ յետոյ ելան շրջակայքը մեզ փնտռելու : Հազիւ 20 մեզը մնացած էր որ մեր վրայ կոխէին, շարունակ կը պոռային իրենց լեզուով . երբեմն ալ հայերէն .

— « Հայեր, ելէք ձեզ տեսած ենք, մի վախնաք, չենք սպաններ » :

Ես քիչ կը մնար ոտքի ելլելի, կարծելով թէ իսկապէս տեսնուած ենք, սակայն քովս պառկող առիւծը՝ Արօս որ պիտի ըլլար ասպագայ Հայաստանի զինուորը, ահանջէս կը փսփսար որ չշարժիմ, կ'ըսէր թէ անոնց կանչերը կեղծ են, անոնք մեզ չեն տեսած : Իսկապէս չէին տեսած եւ անցան գացին : Մեր այդ օրուան ասպանութիւնը ան էր որ մեր տեղը բաց ըլլալով, որ եւ է կասկածէ ազատ

մնացած էր : Վայ էր մեզի եթէ շուն ունենային իրենց հետ : Քիւրտերը վերադարձան իրիկունը ուշ ատեն . դեռ մենք անշարժ էինք : Երբ անոնք անցան գացին, մենք ալ ելանք եւ անտառին մէջ դտանք մեր Օվօն, իր դակին, Ներսէսի մասին հարցուցինք : Ինչպէս գրած էի, Ներսէս ոտքէն վերաւորուած էր քանի մը օր առաջ : Պատասխանեց թէ տղուն ոտքը երթալով վատթարացած էր եւ ըստիպուած էր գիշեր ատեն տանիլ Քիւրտերու Խալաճուի կոչուած գիւղը եւ յանձնած Շապալ անունով Քիւրտին որ բարեկամ էր : (Յետագային ուրիշ Քիւրտերու մատնութեամբ թուրք զինուորներ մարդուն տանը մէջ վերջ տուած էին մեր սիրելի Ներսէսի կեանքին) :

Այն գիշեր եւս անցաւ : Ես ու Արօս դարձեալ բաժնուեցանք եւ գացինք Ելանք Հասան Պէկ կոչուած լեռան ժայռոտ կատարը, փնտռելով դտանք ծակ մը քարերու մէջ որ աղուէսի բոյն էր : Իսկական տանջարան մը եղաւ մեզ այդ օրը, շատ նեղլիկ էր ծակը եւ երկուքս հաղիւ սեղմուեցանք, յատակը խոնաւ էր եւ քար, ինչ որ հող պատճառեց մեզի : Կացութիւնը վտանգաւոր էր : Երբ ըստիպուէինք հաղալ, քուրջ կը խօթէինք մեր բերանը, որպէսզի ձայնը դուրս չելլէ : Այդ օրն ալ անցաւ : Յորենը հասաւ եւ մենք անով սկսանք ապրուիլ ճիշդ վայրի գաղաններու պէս, ցորեկը պահուած, գիշերը սնունդ հայթայթելով զբաղած :

Մեր ամբողջ ընտանիքը չքացած էր այլեւս : Իր գողգոթան կ'ապրէր միայն մեծ հօրաքոյրս Մարիամը, շուրջ 75 տարեկան, ոտքերէն հաշմանդամ : Այս տկարութիւնը ունեցած էր չորս տարեկանին, հիւանդութենէ մը յետոյ, ու այդպէս կոյս ապրած էր մինչեւ 75 տարեկանը եւ ականատես եղած էր շատ մը ջարդ ու թալաննե-

րու: Այս վերջին արհաւիրքին ալ դժբախտութիւնն ունեցաւ տեսնելու իր սիրելիներուն եղբերական վախճանը, ինչպէս համայն հայ ցեղին: Մահ կը փնտռէր եւ մահը չէր գար, նոյնիսկ Քիւրտերը գնդակ մը չէին զոհեր իրեն: Ինձ եւ Արոյին վիճակուած էր ամէն գիշեր երթալ իր քով, ջուր տանիլ եւ քիչ մը ցորենի հատ, կամ բանջար հասցնել ու համբուրելով հեռանալ: Ան չէր ուզեր մնալ նոյն տեղը. կը կասկածէր որ հետեւեալ օրը դահիճները ատկէ պիտի անցնէին: Չէր ուզեր ոչ թէ իր կեանքէն վախնալով, այլ անոնց երեսները չտեսնելու համար:

Այդ ճիւղները շրջանի գիւղերու Քիւրտերն էին: Բոլորն ալ կը ճանչնային մեր կենդանի նահատակը, ատոր համար չէին սպաններ, այլ կ'անարգէին ըսելով.

— « Ահա բոլորը այսպէս այնպէս ոչնչացուցինք, եւ քեզ կը թողունք նալէթլամա »:

Գիշեր մը դարձեալ խեղճ հօրաքոյրը մեր տանիքին ետեւ ցորենի արտին մէջ թողած պիտի հեռանայինք, երբ յուզուեցաւ, դողաց ամբողջ մարմնով եւ ըսաւ.

— « Ճժեր, ձեր արեւուն մատաղ էղնիմ, էրէկ դուք գացիք էրազմ տեսայ, 25 մոմ կը վառէր մեր ժամու խորանին, մէկ մը եկաւ փչեց զմոմեր ընցուց, էրկու հատ թողեց վառ: Էտ էրկու մոմ դուք էք որ պիտի ազատուէք ու չէնցնէք զմեր օճախ: Լաօ մէկ բան կ'ըսեմ ձզի. չմոռնաք զմր արուն, զմր արուն, զմր արուն »:

Ու վերջացնելէ առաջ ըսաւ որ « իմ վերջի օրն է, էլ զիս չք տեսնի »:

Մենք եւս այդ խօսքերու վրայ յուզուած փաթաթուեցանք իրեն, լացինք, եւ ապա լոյսը մօտ ըլլալով, արտօնեց մեզ երթալ հեռանալ:

Իսկապէս դացինք ու այլեւս չտեսանք խեղճ հօրաքուրը: Միայն ստուգեցինք որ քաշած զինք նետած էին մեր մեղուանոցի մէջ, եւ կրակ տուած այրած: Ինչպէս կ'ընէին վերջին անգամ գրեթէ բոլորին, կին ու երախայով կը լեցնէին տուները եւ կրակը կուտային, խնայելու համար իրենց փամփուշտը: Երբեմն ալ կ'առաջնորդէին Մուրատ գետի եզերքը եւ ողջ ողջ ջուրը կը լեցնէին, չենթարկուողը սուլնահար ընելով, իսկ լողալով ազատուելու փորձ ընողներն ալ գնդակահարելով...:

Մէկ խօսքով երիտասարդները ուղղակի սուրէ կ'անցընէին, ծանօթ դէմքերը ողջ ողջ կը բողբէին: Իգական սեռի երիտասարդութիւնը իրենց կրքին ենթարկելէ յետոյ՝ կ'այրէին տուներու մէջ, երախաներով ու ծերերով: Երախաները երբ առանձին գտնէին, զոյգ տոտիկներէն բռնած քարին կը խփէին: Վերջապէս անսահման անգթութիւն գործեցին ձէնկիզլաններու եւ Լինկթիմուրներու թոռները... Իսկ մենք իբրեւ ապաւէն ու մուրներու թոռները... « սուրբերը », որոնց շատ աղօթած նէինք մեր անհամար « սուրբերը », որոնց շատ աղօթած էինք եւ շատ խունկ ու մոմ վառած: Աւետարանը կը պատուիրէր խոնարհիլ ապտակիլն առջեւ եւ դարձնել միւս երեսը, արքայութեան չըրկուելու համար: Աւետարանիչները հասան իրենց նպատակին, Թուրքիոյ հայ ժողովուրդին կործանումով...:

5. — ՃԱՐԱՀԱՏ՝ ՅԱՆՁՆՈՒԵՑԱՆՔ ՔԻՒՐՏԵՐՈՒՆ

Մովորականի նման իրիկուն մը եւս երբ հանդիպեցանք մեր հաւաքատեղին, մնացած էինք հազիւ 20 տղայ, 14 — 20 տարեկան: Նոյնքան մըն ալ յաջողած էին անցնիլ Ռուսերուն մէջ որ կը աւերէին Տուրուբերանի արեւելեան մասին:

Այդ աղատուողներու մէջ կային մեր հօրեղբայրներէն Օվօ, Խոզրիկեան, Հլղաթ եւ Խաչիկ Թաղէոսեան, Միսակ Մելիքեան, եւ երկու դաւակները՝ Գարեգին եւ Գեղամ, Քեռիս Յարութիւն Սերովբեան եւ իր հօրեղբորորդին Արչակը, մեր գիւղացիներէն Միսակ Գէորգեան, Միհրան Ակոբեան, Մարիամի Տիգրան, Գալոյի Արութ, Մկրտի Բագրատ եւ իր հօրեղբայրը Սիմօն եւ ուրիշներ:

Մնացող քանի մը երիտասարդներու համար ամէն դուռ փակ էր այլեւս: Կ'ուզէինք մենք եւս հասնիլ ոռւ բանակին, սակայն քիւրտ զաղթականները նորէն խուճապահար կը փախչէին եւ անկարելի էր մեր նպատակին հասնիլ: Ուրիշներու նման բռնուելով պիտի ջարդուէինք:

Ուստի որոշեցինք ենթարկուիլ մեր ծանօթ Քիւրտերուն: Ռոյզհետեւ անօթութենէն ու սարսափէն կ'ախք դարձած էինք: Մեր պահած առարկաները եւս իրենց յանձնելով յուսացինք ապահովել մեր տաժանելի դոյութիւնը:

Այդ գիշերն իսկ ուղղուեցանք Խամշլու կոչուած քիւրտ գիւղը եւ ցրուեցանք մեր ծանօթ Քիւրտերու տուները:

Մեզ փնտռող, մեզ հարածող որսորդներու մէջն էինք

այժմ:

Իւրաքանչիւրս մեր ծանօթներուն մօտը սակայն: Արօն եւ ես, Խասոյի Լմբրի տունն էինք: Այս Քիւրտը մեր անտառի մշտական պահապանն էր, եւ վարձատրուած էր տարեկան 10 քիլէ ցորենով, (իր ամբողջ ընտանիքի տարեկան հացի միակ միջոցը):

Այժմ մենք էինք իր ծառան, հլու եւ հնազանդ: Հող էր նաեւ Արոյի քուրիկը՝ 10 տարեկան աղջնակ Ապրչու մը որ լեռը ապաստանած ժամանակ մօրմէն առած բերած էին, իբրեւ ջրկիր պահելու:

Քիւրտը մեզ տեսնելուն պէս լալով եւ սիրով ընդունած էր: Իրեն հետ լացինք անշուշտ եւ մենք, սակայն մեր ահաւոր տառապանքը ու անօթութիւնը կ'ստովին անողայ դարձուցած էին մեզ, եթէ ոչ լաւագոյնն էր մեռնիլ գնդակով մը քան դալ յանձնուիլ գայլերու վոհմակին որ պատած էր մեր շուրջը:

Շուրջ երեք ամիս անցած էր մեր կրած սարսափներէն եւ առաջին անգամն էր որ սեղանի վրայ նստած հաց կ'ուտէինք: Մեր աչքերը անօթի էին, իսկ Քիւրտին աչքերը կուշտ:

Ջարդէն առաջ մէկ կով չունեցողը, այժմ կը համրէ 15 կով եւ անհամար ոչխար: Գալով հացին, այդ Քիւրտերը որ ցորենի հացի մասին գրեթէ զաղափար չունէին, այժմ ամբարներով լեցուն ցորեն ունէին, նոյնիսկ պատրաստ ալիւր:

Մէկ երկու օր այսպէս պահուած էինք Քիւրտին աստուծոյ մէջ, երբ յանկարծ, Լմբրը մեր առջեւ բերաւ հօրեղբորս՝ Պաղտասարի երկու փոքրիկները, Յովսէփի եւ Սանասար, առաջինը 8 եւ երկրորդը 4 տարեկան, որոնք վանքի ձորի դէպքի օրը կորսնցնելով իրենց մայրը, նոյն

այդ մեզ ապաստան տուող Ըմբրի ձեռամբ բերուած էին գիւղ: Գիշերները կը մնան եղեր Ըմբրի եւ երբեմն ալ իր եղբօր Հըսանի ախոռին մտուրները:

Երկու երախաները երբ մեզ տեսան, ապշած մեր երեսը կը նայէին առանց աչք թարթելու: Ոչ ալ խօսք մը փոխանակեցին: Իրենց սիրտը քարացած էր եւ լեզուն անշարժացած: Միայն փոքրիկ երախան՝ Սահասարը երկար նայելէ յետոյ ըսաւ ինծի.

— « Աղբար, քո արաղչին կտրտած է, տուր ինծի, իմ տամ քեզի, որ աւելի նոր է »:

Խեղճ երախան չէր գիտեր որ մեր արաղչին շուտով քրտական դիւարիկի պիտի փոխուէր եւ շատ չանցած ժանտարմաներու ձեռքը մատնուելով ես ու Արօն մահուան պիտի առաջնորդուէինք:

Ամբողջ կեանքիս ընթացքին այնքան դառնացած չէր հոգիս որքան երբ տեսայ այդ երկու երախաներուն ապշահար նայուածքը եւ քարացած լուծիւնը:

Չորս տարեկան երախան որ կ'ուղէր իր նոր արաղչին ինծի տալ, եւ իմ գոգոգուած գլխանոցս առնել, կ'ըմբռնէր ուրեմն որ իր վերջին օրերն էին, եւ թէ մեր ներկայութիւնը խաբուսիկ էր:

Այդ օրն իսկ Արօն եւ ես բռնուեցանք ու գացինք: Փոքրիկ Սանասարը մտուրէն վար ինկած եւ ոտքը կտրելով, իր եղբօր՝ Յ տարեկան Յովսէփի « ինամք » ին էր մնացեր, քիչ յետոյ անասուններու ոտքերու տակ մահանալու համար: Ըմբրի եղբայր Իսմայիլը տարած թաղած էր երախան, սակայն ուրիշներ գիտեցին հանած եւ շուններու առջեւը նետած էին: Իսկ Յովսէփը մնացած էր մինակ, երբ օր մը գիւղին մէջ Գըթ Մըհէր Ըրոյն լամուկը բռնելով, երախան վառած թոնիրը կը նետէ: Այսպէս

կը վերջանայ երկու փոքրիկներուն արեւը:

Մեզ տանող ժանտարմաները յատկապէս կը պտըտէին քրտական գիւղերը, մնացորդ հայ բեկորները հաւաքելու եւ ոչնչացնելու համար:

Անոնք մեզմէ առաջ դտած էին նաեւ Արոյի քեռին, Ակօն եւ երկու երիտասարդ կիներ, զորս Բիւրտերը բերած եւ անոնց հետ ամուսնացած էին: Խամշլուէն կ'առաջնորդուէինք Սահակ կոչուած գիւղը, նոյն նպատակով:

Ճամբան ժանտարմաներէն մէկը ձիւն վար իջնելով սանձը կնոջ մը յանձնեց: Սանձակոծ երկվարը դասել կնոջ դործ չէր: Պատուախնդրութենէ մղուած, մօտեցայ եւ կնոջ ձեռքէն ձին առի: Բայց ձիուն տէր գազանը տեսնելով եղածը, զիս վարձատրեց մտրակի քանի մը հարուածով եւ ձիուն սանձը նորէն յանձնեց նոյն կնոջ:

Հասանք քրտական գիւղը « Սահակ »: Գիւղապետը մաքի մը խորովելով հրամցուց ժանտարմաներուն, որոնք մեզի ալ բաժին հանեցին: Այդ գիշերուան ամբողջ ընթացքին երկու Հայուհիները ենթարկուեցան հինգ ժանտարմաներու գազանային կիրքերուն: Կէս գիշերին ճիւղները կուռեցան առաջնութեանը մասին: Երբ մեր Արոյի քեռիին հարցուցի թէ ի՞նչ էր իրենց կուրկին նպատակը, ըսաւ. — « Լաօ, մեր պատիւն ըրած են իրենց կուռախնձոր », ահնարիկելով երկու կիներու վիճակին:

Հետեւեալ օրը մեր ազատարար Բիւրտը, կաշառքով գազանի պիտի վերադարձնէր մեզ, երբ վրայ հասաւ ժանտարմաներու ուրիշ խումբ մը որ պատերազմի համար պարէն կը հաւաքէր: Այդ խումբին պետն էր շէյխ Մահմուտ, որ զիս տեսնելով ուզեց առնել իբրեւ խզմէթ-ձի: Մինչ ինձ համար մահը նախընտրելի էր քան թէ Ա-

լոյէն բաժնուել: Ի վերջոյ համոզուեցայ որ երկուքս ալ պիտի գնդակահարուէինք եթէ ես շարունակէի յամառութիւնս, ուստի տեղի տուի մնալով շէյխ Մահմուտի մօտ:

Իսկ Արօն մէկ արծաթով գնուեցաւ Ըմբրի կողմէն եւ վերադարձաւ Խամբլլու գիւղ:

Շէյխ Մահմուտը ամառն մը տուաւ ձեռքս եւ ուրիշ ժանտարմայի մը ընկերակցութեամբ սկսանք իւղ հաւաքել գիւղէն:

Այս առիթով հանդիպեցանք տարիներ առաջ տաճկցած հայ կնոջ մը տունը: Անոր ծնողքը մեր գիւղը հաստատուած էին քանի մը տարիէ ի վեր: Տաճկցած հայուհին զիս տեսնելով ճանչցաւ եւ ազի արցունքով թրջեց իմ դեղնած երեսներս: Ժանտարմայէն խնդրեց քիչ մը միջոց, վրասս — գլուխս կարկտելու համար: Թոյլատրուեցաւ:

Շատ չանցած, երկու աչքերէն ցաւազար մը որ ծանօթ էր « Գոռ Կոռը » անունով, եկաւ դանուած տունս եւ անմիջապէս հարցուց. — « Այս Հայու տղան ուրկի՞ց հոս »: Հայուհին բացատրեց ո՛վ ըլլալս. եւ երբ ճանչցաւ, ըսաւ.

— Լաօ, մն պաւեղը սը վի խրմէ հան հուր գըրիյէ: (Տղայ, ես քո հայրը այս սուրով բրդած եմ):

Նոր հասկցայ թէ հայրս ի՞նչ պարագաներու տակ սպաննուած էր:

Շէյխ Մահմուտ իր պաշտօնը կատարած ըլլալով, եկաւ զիս առաւ ատկէ եւ մեկնեցանք իր բնակած գիւղը, Անձառ, որ զուտ քրտաբնակ էր եւ իսկապէս անձառ:

Այդ գիւղը երթալու համար հարկ էր անցնիլ մեր գիւղի ներքեւէն, եւ Մեղտի եւ Նորակ հայ գիւղերէն:

Այսպէս օր ցերեկով տեսայ մահաբոյր ու աւերակ ծննդաւայրս: Երբ Նորակ գիւղը հասանք, հոգ կը գտնուէին քանի մը Գիւրտի տուներ: Կալերու մէջ ժանտարմաները խօսքի բռնուելով անոնց հետ, ինծի ըսին որ կամայ կամաց քալեմ, մինչեւ իրենց հասնիլը: Հաղիւ քանի մը քայլ առած էի, երբ շրջապատուեցայ Գիւրտերէ: Բարեբախտաբար մէկը ծանօթ էր մեր ամբողջ ընտանիքին եւ կանխեց կեանքիս սպառնացող վտանգը:

Հեռացնելէ յետոյ միւս Գիւրտերը, զիս իր մօտ պահեց մինչեւ որ Շէյխ Մահմուտը հասաւ, եւ դացինք Անձառ գիւղը: Երբ հոն հասանք, անունս՝ Մահմէտ՝ փոխեցին Մուսթաֆայի: Ինձ յանձնեցին մէկ մատակ եւ երկու կով, դաշտը տանիլ արածելու համար, ծանօթացուցին զիս իրենց դրացի քիւրտ հօտաղներուն:

Անունս փոխուած էր եւ ազաս ալ զօրաւոր, բայց դարձեալ խաղաղ չեղաւ իմ կեանքս: Արօտաւայրի մէջ իւրաքանչիւր քանի մը մէթրին դիակներ շարուած էին հին ու նոր: Օր մըն ալ ընկերակիցներս զիս առաջնորդեցին ձոր մը ուր նահատակուած էր մեր դրացի Խէյպլիան գիւղի Ռես Յակոբը: Իրենք քարերով ոսկորները կը ջարդէին եւ կ'առաջարկէին որ ես ալ հետեւիմ իրենց օրինակին: Չկրցայ կատարել հրամանը, կոկորդս կը սեղմուէր եւ արիւնս կը ստոէր, մանաւանդ որ կը պարտադրէին նաեւ անարգել ամբողջ սրբութիւններս ու ծրնողքս:

Լուռ էի եւ քարացած: Կատղած շուները չորս - հինգ հօգիով վրաս յարձակեցան եւ ըսին.

— Դուն արժանի չես Մուսթաֆա անունին: Ըսէ հիմա հայ անունդ:

Որքան փորձեցի խուսափիլ, անկարելի եղաւ ուստի

ըսի — Լեւոն :

Բաւական կատակել չարչարելէ յետոյ, սկսան երգ մը հիւսել վրաս, որ շատ կը սլառաձէր օրուան վիճակին :

Ահա այդ երգը իրենց լեզուով, ինչպէս նաեւ թարգմանութիւնը. —

Զաման գաման է Գուրտանը
Խանուն նիգամ է Թրքանը .
Տըլիլ հալէ տը փըլանը
Լեւոն պույէ Պըսուլմանը :

Թարգմանութիւնը. —

Ժամանակը Գիւրտերուն է,
Կարգ — կանոնը Թուրքերուն է,
Վա՛յ Հայերու վիճակին,
Լեւոն Միւսիւլման է եղբի :

Ասոր վրայ դացի աղայիս բողոքեցի, հաղիւ քիչ մը նեղացաւ ու այդպէս անցաւ : Հայահաւաք ժանտարմաներու խումբ մը օր մը աղայիս բացակայութեանը բռնեց զիս : Աղայիս կինը միջամտեց, սակայն անօգուտ : Բուն փրկիչս եղաւ հինգ զրուշը, որ անարգանքի դուռ բացաւ ինձ հանդէպ : Ընդ ամէնը հինգ զրուշ կաշառք տուած էին զիս ազատելու համար եւ միշտ երեսս կուտային : Երեւի դարձեալ Ռուսը մօտեցած էր որ այդ ընթացքին մէջ կը գտնուէին :

Շատ չանցած, դարձեալ բռնուեցայ եւ այս անգամ հինգ զրուշը խնայուեցաւ, մանաւանդ որ գտնուած տունըս, Դոմ գիւղացի Հայուհի մըն ալ կար :

Դարձեալ շէյխ Մահմուտը բացակայ էր եւ ձակատազիրս կը գտնուէր կնոջ ձեռքը : Կինը խնայելով երկրորդ անգամուան հինգ զրուշը, իր տագրը, շէյխ Սօֆի

զոհեց հինգ զրուշը եւ ես անգամ մը եւս ազատուեցայ, ինչալով վերջինիս ծառայութեանը մէջ : Իմ ալ փափաքս այդ էր, որովհետեւ անոնք շատ աւելի բարեխիղճ էին քան շէյխ Մահմուտի կինը, որ քաղաքացի թուրք էր եւ կծծի : Շատ անգամ անօթի կը թողուր զիս ու խեղճ հայ կինը :

Շէյխ Սօֆիին տունը մնացի քանի մը օր, եւ դարձեալ մատնուեցայ : Այս անգամ եւս հինգ զրուշը փրկեց կեանքս :

Օր մը անասունները դաշտ տարած կ'արածէի : Երկու ժանտարմաներ պատահեցան ինձ, դէմքէս անմիջապէս հասկցան Հայ ըլլալս եւ անունս հարցուցին : Ըսի՝ Մուսթաֆա : Երբ քիչ մը խօսիլ տուին, հասկցան Հայ ըլլալս, եւ անմիջապէս իրենցմէ մէկը փամփուշտը հրացանի մէջ դնելով բլթակը քաշեց : Մինչ ես կը սպասէի մահուանս, փամփուշտը կրակ չառաւ : Երբ փորձեց երկրորդ անգամ կրակել, ընկերը արգելեց եւ անցան դացիին :

Իրիկունը տուն վերադարձիս դարձեալ մատնուեցայ հայորս ժանտարմաներու ձեռքը : Առին զիս ու քանի մը ուրիշ թշուառ մնացորդներ եւ հաղիւ դիւղէն դուրս ելած, այս անգամ շէյխ Սօֆիի փեսան Ազիլ, երիտասարդ Քիւրտը եկաւ հինգ զրուշով հողիս փրկելու : Ուրիշ Քիւրտեր եւս եկան իրենց ջովէն յափշտակուած հայ տղաքը ազատելու հինգական զժ. փրկազինով, իսկ ումանք ալ քիչ անդին գնդակահարուեցան :

Ազիլ անունով Քիւրտը զիս փրկելու եկած էր, ծանօթ ըլլալով ծնողքիս եւ մասնաւորաբար հօրեղբօրս՝ Պաղտասարին : Այս վերջինը օր մը (Մահմանադրութենէ առաջ) երբ մեր գիւղէն Մուշ կ'երթայ, անոնց զիւղէն

կանցնի: Քիւրտերը ըստ իրենց սովորութեան, շուները կ'արձակեն վրան որպէսզի խածնեն վիրաւորեն յանդուգըն Հայը՝ որ համարձակած էր մինակը իրենց գիւղէն անցնիլ:

Հօրեղբայրս դաշոյնը քաշելով գլուխէն կը վիրաւորէ շուն մը: Ասոր վրայ տէրը եւ ուրիշներ զինեալ յարձակում կը գործեն հօրեղբորս վրայ, իսկ Աղիզը իր չորս եղբայրներով պաշտպանելու կ'ելլէ մինակ ճամբորդը, որ յաղթական գիւղէն կը մեկնի, սատկեցնելով շատ մը հայ ճամբորդներու ոտքը խածնող շունը եւ փշրելով աւնոր տէրերուն քիթը:

Այժմ Աղիզի ծառայութեան մէջն եմ: Օր մը ան զիս հետը աննելով գիւղէն դուրս ելաւ:

— « Պատրաստ կեցիր, պիտի մեռնիս » ըսաւ:

Առանց ինձի ժամանակ տալու որ պատճառը հասկնամ, գերմանական հինգնոց հրացանը երեք անգամ գոռաց եւ փամփուշտները գլխուս մաղերը շոյելով անցան:

Մինչ ես քարացած էի ոտքի վրայ, յանկարծ վրաս խոյացաւ: Ի՞նչ, սուինահա՞ր ընելու: Ոչ, ճակատէս համբուրեց որ գնդակին առջեւ անտարբեր էի, ուրեմն Պաղտասարի եղբոր որդին եմ եղեր...

Յուզումէս սկսայ լալ, միտքս բերելով « կատուին խաղը, մկան մահը » առածը:

Քիւրտը առաւ զիս տուն տարաւ եւ պատմեց եղածը: Ոմանք հետը խնդալով ոմանք ալ զիս մեղքնալով, ահցաւ դէպքը:

Այդ իրիկուն իսկ, ժանտարմաները դարձեալ հայ բեկորներ բերին այս գիւղը: Ատկէ եւս հաւաքելով պիտի տանէին Խէյաթիան կոչուած հայ գիւղը ուր կը կենար

միւտիրը ջարդէն ի վեր: Այնտեղ դետեղերը պիտի ջարդէին: Ես տեղեկացայ որ մեր գիւղէն եւս տղայ մը կար անոնց մէջ, Ղուկէի Սարգսի տղան Բարգէնը: Ուստի խնդրեցի Աղիզէն որ աշխատի դայն աղատել:

Աղիզը հինգ զրուշ (որոշուած) փրկադինով աղատած բերած էր դայն, դնելով իր մէկ բարեկամի մօտ: Յաջորդ օրը ինձ հետ անասունները արածելու եկաւ դաշտ:

6.— ՈՒՐ ԿՈՐՈՇԵՄ ՓԱԽԶԻԼ

Բարգէնը յուսահատական խօսքեր կ'ընէր ինձի, ըսելով որ ինք արդէն տաճկցած էր հողիով: « Եթէ իոյն իսկ, վաղը Ռուսն ալ դայ գրաւէ այս հողերը, այլեւս չեմ հաւատար Հայոց Աստծուն: Իսլամներու Աստուածը աւելի ուժեղ է եղեր » եւայլն: Հաղիւ 3 — 4 օր մնաց Բարգէնը, փախաւ եւ մտաւ Թուրքի մը ծառայութեան մէջ: Տարի մը վերջ զինքը տեսայ Հայնի կոչուած գիւղաքաղաքը (Տիգրանակերտի նահանգ), ու այժմ ալ չեմ գիտեր ինչ հրաշքով աղատուած կ'ապրի Ռուսաստանի Նովորոսիսկ քաղաքը:

Բարգէնի հեռանալէն յետոյ, կարգը եկաւ ինձ փախելու այդ գիւղէն ուր ժանտարմաները միշտ անպակաս էին եւ ուր օր մը կեանքս վերջ պիտի գտնէր: Իմացեր էի մանաւանդ որ Խամշլու գիւղացի Խատոյի Ըմբըրը եկած հաստատուած էր մեր գիւղը, միասին բերելով Արօն եւ քոյրիկը Ապրըւմը:

Փախչելու դժուարութիւնները շատ էին: Մեր գիւղը

հասնելու համար պէտք էր ուղիղ ճանապարհով մօտ երեք ժամ քալել, ինչ որ անկարելի էր, որովհետեւ ճամբաներու վրայ որոշ տեղեր պահակ զինուոր կար: Չէ՞ որ Ռուսերու կողմէ այդ վայրերը դրաւելը օրերու խնդիր էր միայն, լեռնէն բարձրանալ կ'ուղէի, բայց մօտ մէկ մէթր ձիւն կար, ձմեռ էր, կը վախնայի նաեւ դայլերէն:

Կը վախնայի բախտակից ու ցեղակից ընկերներուս յայտնել մտադրութիւնս, որովհետեւ շուրջ 15 տղայ բուրն ալ քիւրտ լակոտներու հետ լիտի խօսքերով օրը իրիկուն կ'ընէին: Երբ կը հանդիպէին ինձի, մայր, հաւատք, ազգ եւայլն կ'անարգէին, ըսելով որ ամիսներ առաջ այն ինչ ձորին մէջ քար չեմ նետած Սէյպլիան գիւղացի Ռէս Յակոբի դիակին: Չեմ գիտեր գուցէ իրենց վախէն, սակայն Քիւրտէն աւելի Քիւրտ էին ինձի հանդէպ, բացի մէկէն:

Շուրջ 22 տարեկան հայ տղայ մըն ալ միշտ պատուհաս դարձած էր դիտուս, շատ հաւանաբար իր դոյուլթիւնը պահելու մտահոգութեամբ: Ի վերջոյ երբ Ռուսը մօտեցաւ, մեր գիւղացի Նեղոսի Օվոյի հետ իրար դռած փախած էին, եւ ճանապարհին զարնուած թուրքերու զողթականներէ: Անոնց դայլերու կողմէ յօշոտուած մարմինները անձամբ տեսնելու դժբախտութիւնն եւս ունեցայ:

Իմացած ըլլալով որ Արօն կ'ապրի մեր գիւղը, օր առաջ փախչելու որդը հոգիս կ'ուռէր: Թէեւ մէկ մէթր ձիւն կար գետինը, սակայն Քիւրտերը այդ ամառ հայ ջարդելու գործով պարապած էին եւ անասուններու ձմրան պաշարը չէին հոգացեր: Ուստի ստիպուած կենդանիները կ'առաջնորդուէին ուռի ծառերու տակ, «կոնտ» ուտելու համար:

Այդ իրողութիւնը Օգնեց իմ փախուստիս:

Բուք ու բորան առաւօտ մը: Քամին բաւական ձիւն լեցուց դռները: Անասունները ներսը անօթութենէ կը բառաչէին: Տեսարանը այնքան սրտաճմրիկ էր, որ կը յիշեցնէր մեր գիւղին թալանուելու առաջին օրը, երբ կով ու հորթ իրար կորսնցուցած՝ իրենց բառաչով կը լեցնէին անտառը:

Քամին մեղմացաւ եւ վայրկեան մը արեւը փայլեցաւ: Աղիղ հրամայեց արձակել կենդանիները եւ առաջնորդել ուռի ծառերու մէջ, Մեղտի գիւղի հայ աւերակներու մօտ:

Իմ ալ ուղածս էր: Այդ օրը պիտի փախչէի որ եւ է ձեւով: Արձակեցի եղները, կովերը, եւ այծերը խառն եւ ուղղուեցայ յիշեալ վայրը:

Ոտքիս գուլպաները կտրտած էին, տրեխներս ծակծկած, վրաս վարտիք չունէի, այլ երկար շապիկ մը, վրայէն բրդէ հիւսուած կտրտած « ապա » մը եւ դուրս ալ նոյնպէս կտրտած « քոլոս » մը:

Այս վիճակով կենդանիները պիտի արածէի ձիւններուն մէջ: Մինչդեռ իրենք առանց թիֆթիք ձեռնոցի դուրս չէին ելլեր:

Հաղիւ հոն հասած, դարձեալ քամին փրթաւ եւ անասունները դարձան դէպի գիւղ: Հասած էր ժամը...

Օգնեցի անասուններուն, հանեցի զանոնք ճանապարհին եւ ես ալ ուղղուեցայ դէպի լեռ՝ բախտս յանձնելով ձիւնին ու բուքին, դայլերուն, արջերուն: Հաղիւ քանի մը քայլ առած էի, երբ գեղեցիկ թիֆթիք ձեռնոց մը դտայ, որու այնքան ալ կարիք չունէի, որովհետեւ մը դտայ, որու այնքան ալ կարիք չունէի, որովհետեւ մը դտայ, որու այնքան ալ կարիք չունէի: Ես բնաւ չէի ոտքերս ու ձեռքերս ձիւնէն թմրած էին: Ես բնաւ չէի մտածեր ցուրտի մասին, եթէ բուքը չըլլար: Նոյնիսկ

վերջինս ալ իր բարիքն ունեցաւ, — Քիւրտերը գիւղէն դուրս չէին ելլեր եւ ես աննկատ ելլել ինչալով ինչ որ դաշտի մասն էր՝ կտրեցի: Վերելք էր ճամբաս, ես ուղղուած էի դէպի Սէրկի լեռը: Կը խրիմ, կ'ելլեմ, կ'իյնամ: Չեմ վհատիր սակայն. յոյսն ու հաւատքը իմ առաջնորդն էին, շրթունքներս անդադար կը պղպտակին սուրբերու, որոնց անունները համբանք չուէին մեր երկրին մէջ:

Հովը իր շառն առած իջած էր դաշտ, իսկ ես կ'երթայի, կ'երթայի առանց տեսնելու Սէրկի լեռը: Կը յուսայի 4 — 5 ժամէն հասնիլ մեր գիւղը: Մինչդեռ արեւը մար մտնելու հաղիւ երկու ժամ մնացած էր, դեռ չիտթ կացութեան մէջ էի: Ստիպուեցայ երեսիս վրայ պռակել ձիւնին մէջ եւ ամփոփել միտքս:

Եւ ահա դարմանայի անակնկալ մը: Ինչդինքս գտայ մեր գիւղին գերեզմանոցին քովը, որ հաղիւ 6—700 քայլ հեռաւորութիւն ունի գիւղէն: Ուղղուեցայ դէպի գիւղ: Գիտէի որ մեր Արօն իր պաշտպան Քիւրտին հետ կարապետին տունը կը կենային: Երբ այդ տան ետին հասայ, բակին մէջ զինուորական հագուստով մէկը տեսայ, որմէ վախնալով ետ քաշուեցայ: Ան ձեռքը չուան մը ունէր եւ կը հեռանար հակառակ ուղղութեամբ: Ես մտայ բակը, երկու փոքրիկ որսի շուներ սկսան հաշել, ըմբըր դուրս ելաւ, անակնկալի եկած կանչեց նաեւ իր կիներ՝ Մարիամը: Երկուքն ալ լաւ հայերէն կը խօսէին: Սիրով դիս ներս առին: Հող էր Արօյի քոյրիկ փոքրիկ Ապրջումը, որու հետ իրար փաթթուած լացինք: Շատ չանցած եկաւ Արօն, զինուորական հագուստով ինքն է եղեր: Ես կ'ուղէի դուրս ելլել, գիւղին մէջ պտտիլ եւ կարօտս առնել հայրենի հողէն ու ջուրէն: Սակայն ար-

գիւղուեցաւ, որովհետեւ ¹¹¹ գիւղի մէջ կային ուրիշ անծանօթներ որ կրնային զարնել դիս: Եկաւ ըմբըրի աղջիկ Խաղալը որ հասած դաւակներու տէր էր: Ան ամուսնացած էր թուրք ժանտարմայի մը՝ Հիւսէին չափուչ անունով մէկու մը հետ, որ պատերազմի ճակատն էր, իսկ կիներ դաւակներուն հետ կ'ապրէր մեր հօրեղբորորդի Խոսրովի տունը:

Ըմբըր դիս տուաւ ատոնց մօտ, նոյնպէս եւ Ապրջումը: Ատոնց մեծ տղան որ կը կոչուէր Շաքիր, մեծ ճիգ թափեց մեզ ազատելու համար:

Չմեռ էր, ախոռներու մէջ կապուած անասունները կը նայէինք ես ու Արօն, երբեմն ալ կ'երթայինք լեռը, շալակով փայտ բերելու: Ամէն անգամ երբ կ'առանձնանայինք իրարու հետ, Արօն ու ես բռնած մեր անտէր սարի ճամբան, կը սկսէինք խօսիլ մօտաւոր անցեալէն: — Ահա, Ղարաղեան կարապետը հոս զարնուեցաւ, ահա ահա... Կը խորատուգունէինք երազներու մէջ, աղաղակելով եւ երբեմն ալ անիծելով Աստուած: Քիչ անդին, հայրս՝ հոն, ահա հօրեղբայրս Գառնիկը՝ քիչ անդին, « խուլերու չօքն է » մեր դոմէճն ու Գալոյի արաթին հոս կուտեցան եւ իրենց գոմէջի կոտորը կոտրեցաւ...: Մեր գիւղին դաւաճան Մահմուտի հայր Ալիտին հոս մորթուեր է Քիւրտերէ...:

« Հա, դուրպան հա, թող դատոնք, աշխատինք մեր ազատուելու ճարը դտնենք », գիտել կուտար Արօն:

Վառելափայտը կտրտած շալկած կը վերադառնայինք գիւղը, դադանի դարչապարի տակ աւերուած հայրենիքը:

Այսպէս կը շարունակուէր մեր թշուառ դոյութիւնը: Օր մը երբ առանձին ոչխարները տարի մեր բերդի արտի

առջեւ արածելու, դարձեալ խորասուզուեցայ մտածումներու մէջ: Հող էր որ վերջին օրը քրոջս՝ Խաղալի հետ բռնած էինք արօսը, տարած տունը մորթած եւ եփած, բայց միւր չկերած ջարդի սարսափէն լեռը փախած էինք...:

Իրարանցում մը հօտին մէջ: Կը վաղեմ տեսնելու որ սատկած աղուէս մըն է: Կը վերցնեմ քերթելու, սակայն սառած է, անկարելի է մորթը առնել: Պէտք է տուն տանիլ, պաշտպան աղայիս, որ իր կարգին մեզ պաշտպանէ: Բայց Ապտիւլ ձէլիլ անունով Գիւրտ մը որ նոյնպէս եկած մեր գիւղը կ'ապրէր, եւ որուն լամուկը ինձ մօտիկ ոչխարներ կ'արածէր, նշմարեց աղուէսը եւ ձեռքէս խրկեց: Վախէս ձայն չհանեցի, բայց վրէժխնդրութեամբ լեցուած էի:

Երբ իրիկունը տուն վերադարձանք, պատմեցի Շաքիրին որ գնաց ետ պահանջեց, բայց մերժուեցաւ. ատոր վրայ բախում ունեցան: Քիւրտը նկատելով որ ես եմ կռուին շարժառիթը, կը սպառնար գնդակի մը զոհողութեամբ զիս վերցնել մէջտեղէն: Մէկ օր վերջ Արօն, Արէյ Գէորգի տան պարտէղին մէջ երբ ծառի ճիւղեր (կոնա) կը կտրէր ոչխարներու համար, աղուէսին վէճի պատրուակով՝ Ապտիւլ ձըլիւր կը վազէ գէնքը բերելու: Արօն նկատելով վտանգը կը փախչի տուն եւ կ'ազատի ստոյգ մահէն: Շաքիրը Թուրքի զաւակ էր եւ Գիւրտերէն չէր վախնար, ընդհակառակն անոնք իրմէ վախնալով՝ չկրցան մեղի դաչիլ:

Վերջապէս ահա հայ կամաւորները եւ ուս բանակը տէրն են Սուլուիի պատմական կամուրջին, Աշտիշտան ու Խորոնքը մեր ցեղի վրիժառու մնացորդներու ձեռքն են, կամխացած քիչ թիւով Հայեր սարերէն դաշտ կ'ընեն՝ իրենց փրկիչը դիմաւորելու, իսկ քիւրտ դաղթականութիւնը չղթայ կազմած կը քաշուի ահ ու սարսափով:

Շարժեցան եւ մեր շրջանի Գիւրտերը, իրենց հետ վերցնելով իրենց ամբողջ ինչքերը: Անասունները բեռցնելէ զատ մեր շալակն ալ տուած էին իրեղէններ: Հազիւ վանքի ճամբան ելած, Անձառ գիւղացի Այիղը զիս տեսնելով ճանչցաւ: Անոր քովէն էր որ փախած էի: Աղայիս պաշտպանութեան շնորհիւ ազատուեցայ:

Ռուս հետախոյզները հասան Մեղտի գիւղ, որ հազիւ մէկ քիլոմէթր հեռու կ'ըլլար: Մայրերը իրենց երախաները նետելով սկսան փախչիլ: Իրենց ցանածն էր որ կը հնձէին:

Եւր չկար, բոլոր էրիկ մարդիկը գէն ի ձեռին ետ դարձան գիւղաբերու, իսկ ժողովուրդը կը շարունակէր քաշուիլ: Այդ իրիկուն պէտք էր հասնէինք Խարապէկ կոչուած քրտական գիւղը, որ ընդամէնը երեք ժամուան համբայ էր: Բուքը սկսաւ եւ Թրպա Խըրէ կոչուած վայրը բեռները թափելով, հող մնացինք, վրան կոխեց մուրթը: Չէնքի ձայն չկար, բայց անասունները սկսան սառիլ, մանաւանդ գոմէշները վայրկենապէս կը սատկէին բուքէն: Պաշտպանուելու համար, անչնչացած կենդանիներու փորը պատուելով մէջը կը մտնէինք: Եղան շանիներու փորը պատսպարող անշունչ դիակներուն պէս տեր որ դիրենք պատսպարող անշունչ դիակներուն պէս

անչնչացան: Իսկ ես թաղիք մը ունէի որու մէջ փաթ-
թուած ու գոմէշի մը ապաւինած էի: Արօն առաջ դացած
էր Ըմբրի ընտանիքի հետ, բայց Ապրչումը ինձ հետ էր:
Շաքիրը մինչեւ առաւօտ գրեթէ ոտքի կեցած կը հսկէր
վեց հոգինոց ընտանիքին, եւ իր հինգ աւանակներուն:
Շարունակ ծածկելով, գարի տալով փրկեց կենդանիներ-
ըր. առանց ատոնց ճանապարհին իրենք եւս պիտի չոր-
նային: Առաւօտուն Շաքիրը ձիւնը թիակով բացաւ եւ
մեզ ոտքի հանեց: Մարդոց եւ անասուններու բազմու-
թիւն մը անշարժացած էր այդ առաւօտ: Հասանք Խա-
րապէկ գիւղը, քանի մը օր ալ հող մնացինք: Երբ Ռուսը
շարժեցաւ, ստիպուած այդ գիւղն ալ լքեցինք եւ վանքի
վրայով անցանք Կվարս կոչուած հայ գիւղը:

Գաղթականութեան շղթան շատ կը նմանէր երբեմնի
մեր ուխտաւորներուն, մէկ տարբերութեամբ, — Հայ
ուխտաւորները Վարդափառին կ'երթային Ս. Կարապետի
վանքը, իսկ ասոնք ձմեռ օրով դաւակները նետելով կը
փախչէին:

Ատելութիւնը սաստկացաւ հայ բեկորներու հան-
դէպ: Չնչին պատրուակով մը սուինհար կ'ընէին: Մա-
նաւանդ ճամբաներու վրայ սպասող իւրաքանչիւր 500
մէթրին, թուրք պահակներու վրէժխնդրութիւնը շատ
մը մնացորդներու կեանքին վերջ տուաւ:

Թուրք զօրքը կեդրոնացած էր վանքը: Իսկ ոռւս հե-
տախոյզները կուգային մինչեւ Սորտար ու Խարապէկ
որ մէկ ժամուան ճամբայ իսկ չէ: Ռուսը Քիւրտերը կամ
թուրքերը ծուղակը ձգելու համար, երբեմն կը նահան-
ջէր, կ'աներեւութանար: Իսկ իսլամ գաղթականութիւնը
որ ապաստանած էր վանքին արեւմտեան կողմը, ճամ-
բան ամէն ինչ թափած ըլլալով՝ հացի կարիք կը զգար:

Գիւշերելով երկտասարդ ուժերը զինուած ետ կ'երթա-
յին Գէմիկ գիւղէն, թուրք Գոլղո աղայի ամբարէն ցո-
րեն բերելու:

Երբ գիւշեր մը Արօն կը ստիպուի Ըմբրի տղու Քամլի
եւ ուրիշներու հետ նոյն նպատակով յիշեալ գիւղը եր-
թալ, կը պաշարուին ոռւս զինուորներէ եւ Արօն կ'ազատ-
ուի, իսկ Քիւրտերը կը փախչին:

Ասոնք եկան պատմեցին եղելութիւնը, սակայն մենք
չէինք հաւատար, ես ու Ապրչումը կը կասկածէինք ի-
րենց խօսքի անկեղծութեանը, եւ կը կարծէինք թէ Արօն
սպաննուած էր իրենց կողմէ: Իրականին մէջ Արօն ա-
զատուած էր, ու մինչ այսօր կ'ապրի Խորհրդային Հա-
յաստանի մէջ:

Քիւրտերը համարձակութիւնը չունէին ալ ետ դառ-
նալու: Ստիպուած էին գոհանալ իրենց շրջակայ գիւղե-
րով: Սակաւութիւ անասունները եւս պաշար կ'ուզէին,
ուստի սարերը քաշուած — դիզուած խոտերը շալակով
բերելու կ'երթայինք: Այդ նպատակով օր մը լեռ բարձ-
րացած ատեն, կէս ճամբան շալակը խոտով տեսայ հօ-
րեղբայր Յօլոյի որդի Չաքարը: Երկուքս ալ շրջապատ-
ուած Քիւրտերով, ճանապարհը նեղ եւ երկու կողմէն
ձիւնը բարձրացած, չկրցանք իրարու հետ խօսիլ: Միայն
արտասուախառն հետեւեալը փոխանակեցինք Լեւոն...
Չաքար...: Ու անցանք: Այնուհետեւ ամէն օր ի զուր
փնտուեցի դայն: Միայն Խէյալիան գիւղացի Ավէյի Խոս-
րովի տղայ Օհաննէսը որ Չաքարի կեցած տունը կը մը-
նար, տեսնելով ըսաւ որ իրենց ազան Մնճօ, զայրացած
պահու մը սպաննեց տղան:

Մարտ ամիսն էր, ձիւնհալը սկսաւ, որու հետ հա-
լեցաւ նաեւ Քիւրտերու մեր երկրի մէջ մնալու յոյսը:

Ռուսը դարձեալ յառաջացաւ, թուրքերը սկսան լքել նաեւ վանքը ու կը քաշուէինք Ճապարղուր :

Ճանապարհին մեր Քիւրտերու պաշարը քանի մը մնացորդ այժերն էին : Ատելութիւնը սաստկացած էր նաեւ մեր դէմ, մեզի գրեթէ չէին նայեր այլևս : Մենք ալ ճանապարհին նոր նետուած այծի, ոչխարի ոտք ու գլուխ գտնելով ճաշ կը պատրաստէինք ես ու քոյրիկս Ապրըումը : Երբ եփած կըլլար, Քիւրտերը մեզի բաժնեկից կը դառնային : Ոչլիներու մէջ կորսուած էինք : Ազատարար ու նախապէս այնքան բարեացակամ Ըմրրի կիներ, զաւակը, եւ եղբորդիները անխնայ կը չարչարէին ու կ'անարգէին մեզ, Արոյի փախչելը պատրուակելով :

Մինչդեռ այդ խնդիրը նոր չէր : Անօթութիւնն ու յողմութիւնը կատղեցուցած էին զանոնք, կ'ըսէին թէ «ձեր ազգակիցները կը գիւրացնեն Ռուսին յառաջխաղացումը, որ մեր այս թշուառութեան պատճառ դարձաւ » :

Ալ կարելի չէր սպասել, կը շարունակէինք ճամբան դէպի Տիարպէքի :

Ահա վերստին կը հարկադրուէինք անցնիլ Մուրատ գետը որ մեր ցեղի գերեզմանը դարձած էր : Ձիւնհալի պատճառաւ ջուրը կատրած էր եւ զինուորական նաւակով մը միայն պիտի անցնէր հսկայ բարձրութիւնը որ օրերով ջրի եղերքին կը սպասէր, անօթի, տալով շատ մը զոհեր որ խոճայի հրամանով ջուրը նետուեցան :

Գաղթականութեան հոսանքի մէկ ծայրը դեռ Ս. կալապետի վանքէն չելած, միւսը Տիարպէքի անցած՝ կը դիմէր դէպի Դամասկոս, իրականացնելով հայ կամաւորներու այն խօսքը զոր շարտած էին Քիւրտերու երեսին :

— « Դէն ժամէ վորըն ժամէ, Նաէն ժամէ հըրըն Ծամէ » : (Կամ կուգաք ժամը, կամ կ'երթաք Ծամ) :

Մուրատը անցանք եւ հասանք Տարա Հէնէ կոչուած մեծ գիւղը, որու բնակիչները, ինչպէս ամբողջ Ճապարղուրի շրջանը, Չաղա Քիւրտեր են : Գարունը ըլլալով բանջարեղէնն ալ շատցաւ : Աղի հանքն ալ մօտ էր, եւ կուշտ խոտեր կ'ուտէինք, մասնաւորաբար առուոյտը : Երբեմն ալ օրհնեալ կիկլէ ալիւրը կը գտնէին շատ սուղ գինով, բայց մեզի գրեթէ չէին տար : Ես կենդանիները արածելու կը տանէի եւ միակ ապրուստի միջոցս առուոյտի բոյսն էր : Դժբախտութիւնը ունեցայ անգամ մը պատահելու գիւղի նախիրին, ուր գոմէշ, եղ, կով, ձի, մատակ ամբողջ իրար խառնուած էին : Նախիրի կողքին, միշտ հեռու զոյգ մը գոմէշ ուշագրութիւնս դրաւեց : Երբ հեղուհեղ մօտեցաւ այդ զոյգը, տեսայ որ մէկը մեր սեփական տան մէջ ծնած ձագն է, որու անունը « Թըմօ » դրեր էինք, իսկ միւսը մեր հօրեղբոր Յովայինը որ կը կոչուէր « Նազլի » եւ գնուած էր Պատկանցի Թէլոյէն :

Ձեմ կրնար չյիշել այս զոյգ կենդանիները որ այդ օրը այնքան խոսկեցին իմ հողիս, մեր Թըմօն ծնած էր 1911ին, երբ անասուններու սոսկալի համաճարակ մը կը լարէր Մշոյ դաշտի անասուններու 100ին 70 — 80ը : Այդ համաճարակը կոչեցին « Թէճիր Թըմօ », որովհետեւ այս անունով վաճառական մը ամէն տարի կուգար հազարաւոր անասուններ գնելով՝ կը տանէր մեր դաշտէն : Մեր այդ նորածին ձագը ցաւէն չազդուեցաւ եւ մենք զայն կոչեցինք « Թըմօ » : Հացով մեծցուցած էինք, եւ ով որ « Գոթ Թըմօ » ըսէր, ան վրան կը վազէր հաց գտնելու յոյսով :

Քովս էր Թըմօն, չէի կրնար չկանչել «Գոժ Թըմօ» : Կանչեցի : Եւ անասունը քովս վաղեց : Տարի մըն էր անցեր, բայց խեղճ կենդանին դեռ ինձի չափ կը յիշէր իր տխուր անցեալը : Նախորդի ուշադրութիւնը զբաւելով այս երեւոյթը, դէպի մեզ յառաջացաւ : Իսկ ես վախէս լքեցի « Թըմօ »ն որ չեմ գիտեր ինչ հրաշքով ինձ պատահեցաւ այդ տեղ, հայրենի տունէս 4—5 օրուան ճամբայ . . .

Տարահչնէն ալ թողուցինք, շարունակելով ճամբան դէպի Լճէ եւ Հայնի : Տեղ տեղ վրանները լարելով 2—3 օր կը մնային հանդատանալու համար : Ինձի յանձնուած էր անասունները արածելու պաշտօնը, որ քիչ մնաց գլուխըս ուտէր : Դարձեալ Գըժ Մըհէի Ալոյի լամուկը, արօտավայրին վրայ տեսնելով բեկորներ Հայոց ոսկորներէն, ըսաւ .

— « Դուն ալ այսպէս պէտք էր եղած ըլլայիր » :

Իբր պատասխան ըսի որ եթէ քաջ էք, դեռ անցեալ օր սպաննուած հօրեղբորդ վրէժը լուծեցէք այնինչ մարդօցմէ : Ատոր վրայ դայրացած՝ իր ընկերներու հետ մէկտեղ սկսան քարեր տեղալ գլխուս : Ստիպուած վախայ դէպի վրանները եւ գտնելով Լմըն ու Շաքիրը, բացատրեցի կացութիւնը : Անոնք դացին Ալոյին ըսին որ « Եթէ մեր տղուն դպիս արիւն կը թափի » : Բաւական վիճելէ յետոյ, Ալօն իր տղուն ըսաւ . « Մի դպիր, ալ ասոնցմէ բան չելլար » :

Կը շարունակենք ճամբան : Ետեւ մնացող քիւրտ զաղթականութիւնը խուճապահար եկաւ հասաւ մեզի՝ բացատրելով այն « վայրագութիւնները », զորս հայ կամաւորները ի գործ դրած էին հանդէպ իսլամ գերիներուն : Անգամ մը եւս նորոգուեցաւ մեզ պաշտպանողներու

րու ատելութիւնը մեզ հանդէպ : 14 տարեկան տղեկ մըն էի, անօթի վիճակի մէջ շալակ շալկած : Երբ որ եւ է շուր կ'անցնէինք, հագուստներս մինչեւ ծունկերս ժողված ըլլալով կը նախանձէին ոտքերուս : Շաքիրի եղբայր Ապտիւլ Պախի, իմ ընկերս էր : Ան շալակ չէր շալկեր, ինձ պէս անօթի ալ չէր մնար, բայց դժբախտութենէն իմ տեսքս չունէր, եւ առիթ կը գտնէր իր ատելութիւնը թափելու .

— « Պագ, պագ, կեպուր օլընըն այագլարըն պագ, նէ գատար գահմէք վէրսաք, օ գատար իլէրի կիտիեօր » :

8.— ՆՈՐԷՆ ԿԸ ՓԱՆՁԻՄ

Լմըրի եղբոր որդին՝ Ֆլիթը վայտով ոտքերուս կը զարնէր եւ վիճակս չափազանց յուսահատական էր : Ուստի միտքս դրի Լճէ հասնելուս պէս վախչիլ :

Հասանք Լճէ, այդիններու մօտ տեղ մը վրանները լարեցին, եւ ես մնացորդ քանի մը այծերը արածելու տարի : Հետս կար քիւրտ տղեկ մը որ որբ էր : Համոզեցի որբին հացս իրեն տամ եւ ինք զիս թողու վախչիմ, արածին հացս իրեն տամ եւ ինք զիս թողու վախչիմ, արածին հացս մինչեւ իրիկուն : Եւ գացի, սոսկալի ունց լուր տալու մինչեւ իրիկուն : Եւ ինչքան որ Գիւրտերը կ'ուէին խակ նուշով, սակայն տեսայ որ Գիւրտերը կ'ուտէին : Ես ալ կուշտ մը կերայ եւ ծոցերս ալ լեցնելով հեռացայ դէպի քաղաք : Պարտէզէն անցած պահուս մէկու մը հանդիպեցայ եւ հաց խնդրեցի : Բարի էր այդ Գիւրտը, բացատրեց այդ օրուան տօնի օր ըլլալը, եւ ցոյց

տուաւ իրենց գերեզմաններուն ճամբան, ուր մատաղ կը բաժնեն եղբր:

Գացի, ստացայ երկու հոգիի բաժին, սակայն իրեն չտարի, որովհետեւ օրերով անօթի մնացող ստամոքսը ատկէց աւելին դեռ կարիք ունէր:

Շարունակեցի ճամբաս դէպի Լճէ, բայց ճամբուս վրայ Քիւրտի գիւղ մը կար, մտայ հող քիչ մը հաց ճարելու: Երբ մէկի մը տունը մտայ, մարդը ուզեց առնել զիս իր ծառայութեան մէջ, պատուիրեց կնոջը կուշտ հացով թան տալ, եւ հազուստներս անմիջապէս փոխել: Փորս կշտանալէ յետոյ առաջնորդութեամբ կնոջը, գիւղին տակը ձորը կ'իջնէինք, զիս լողացնելու համար, երբ անդիէն Լճըրը եկաւ ծեծ ու քաշքուքով յափշտակեց զիս ու տարաւ վրանները:

Երբ հոն հասանք, ինք, կինը եւ որդին Քամըլը զիս կարգով ծեծեցին եւ անարգեցին: Մինչ անդին փոքրիկ Ապրըշումը կը գալարուէր ի տես տանջանքիս:

Ես կը կարծէի որ այլեւս ազատուած եմ, երեքէն ալ բաժինս ստացած ըլլալով: Ո՛չ, չարչարանքիս մեծ բաժինը վերապահուած էր Լճըրի եղբորորդի Յիւթին (1):

Բուի խոշոր աչքերով, աւազակաբարոյ եւ դաժան, դալար փայտ մը առած վրաս խոյացաւ: Ոտքերուս այն-

(1) Այս տիպար աւագակը 1912ին Տիարպէֆի գացած էր դրամ շահելու: Սակայն նախընտրած ըլլալով գողութիւնը, բանտարկուած էր: Յետոյ բանտէն փախչելով եկաւ Երկիր եւ կառավարութենէ չհետապնդուելու համար Երկար ժամանակ մեզի ծառայեց, մնալով մեր տունը:

քան զարկաւ որ ուշաթափ ինկած էի: Երբ արթնցայ, չէի կրնար ոտքի կենալ: Հետեւեալ օրը դարձեալ զրկեցին զիս ոչխարները արածելու: Երբ պարտէզներու մէջ մտանք, բաժին հացս դարձեալ տուի ընկերակցիս, իրեն յանձնելով ոչխարներս եւ ուղղուեցայ Լճէ քաղաքը: Մահը աչք առած էի: Գիտէի որ եթէ բռնուէի, այս անգամ կեանքիս վերջն էր: Բայց ա՛լ անկարելի էր մնալ ահոնց քով: Մա՛հ կամ ազատութիւն: Երբ քաղաք հասայ, չգիտէի թէ Հայ կա՞ր թէ ոչ. ուստի դուռէ դուռ շրջելով քիչ մը հացի փշրանք հաւաքեցի, կշտացայ: Այս անգամ աղբիւր մը կը փնտոէի ոտքերուս վրայ չորցած տրեխները հանելու եւ ոտքերս մաքրելու համար: Գտայ աղբիւրը, ոտքերս մաքրեցի, գուլպաներն ու տրեխները որ իրենց վիճակէն դուրս ելած էին նետեցի եւ վայրկեան մը հանդիստ զրացի: Ոտքերս որ մինչեւ ծունկերս դալար փայտով ջախջախուած էին Յիւթի կողմէ, երբ արեւ տեսան, սկսան ուռիլ: Բայց չէի կարող ճարտնքի ելլել, ինկայ անկիւն մը մնացի եւ ամէն անցնող դարձողէ ողորմութիւն կը խնդրէի: Տեղացի Քիւրտերը որ լեզուի բառական տարբերութիւն ունէին մեր շրջանի Քիւրտերէն, չէին կրնար հասկնալ իմ Հայ ըլլալս: Ուստի մեղքնալով վիճակիս, զիս տարին «մասնագէտ» Բրտուհիի մը որ ծանր հիւանդ էր: Յանձնարարեց արիւն չարունել, հակառակ ոմանց կարծիքին, այլ շարունակ զով տեղ պահել, եւ ոտնաման հաղնիլ, կ'անցնի:

Թէեւ ոտնաման չունեցայ, բայց շուք տեղ մը մընացի եւ քանի մը օրէն ոտքիս ուռեցքը իջաւ: Ոտքի էի այժմ եւ դարձեալ դունչ դուռ հաց կը մուրայի: Անգամ մը դուռ մը բանալով ներս մտայ, «խանըմ, խանըմ» կանչելով: Զայն չելաւ: Բացի նաեւ սենեակի դուռը եւ

ներս մտայ : Ոչ ոք կար : Չորս պատերը կը դարդարէին
 դանազան գէնքեր , — հրացաններ , ատրճանակներ , սու-
 րեր եւ ուրիշ հատու գէնքեր : Կ'ուզէի գողնալ գոնէ ատր-
 ճանակ մը , գուցէ կարենայի ծախել եւ քանի մը զրշ . ա-
 պահովել : Բայց վախս չթոյլատրեց , ետ դարձայ , ելայ
 դուրս եւ նայեցայ շուրջս : Ոչ ոք տեսայ : Դարձեալ մը-
 տայ ներս , չէի դիտեր որը ընտրել գէնքերէն որ թէ կա-
 րենայի ազատել տանիլ եւ թէ լաւ դիմով ծախել : Առի
 գեղեցիկ դանակ մը որ մարդասպանութեան յատուկ էր
 եւ որ «չէրքէղի» կ'անուանէին : Դուրս ելայ անկառ ու
 հեռացայ , հանդիպելով երկու պատանիներու որոնք Հա-
 յու գէմք ունէին : Մօտեցայ եւ անտարբեր ականջ դրի
 իրենց խօսակցութեան : Մեղմ հայերէն կը խօսէին : Մեծ
 էր ուրախութիւնս որ Հայու երես տեսած էի եւ հայ լե-
 զուն լսած : Յայտնեցի իմ Հայ ըլլալս , եւ տեղեկութիւն-
 ներ ուղեցի Հայոց մասին : Բացատրեցին թէ , մեր երկրի
 մէջ եղածի պէս հող ալ եղեր էր , միայն քանի մը ար-
 հեստաւորներ պահած են : Հանեցի դանակս , ցոյց տուի
 իրենց եւ 30 փարայով գնեցին ինձմէ : Յոյց տուին փուռ
 մը որ Հայու էր : Ուղղուեցայ փուռը : Փոսպանը կը կոչ-
 ուէր Արօ : Ծերունի Հայ մըն էր : Կի՛նն ալ դայիակ էր եւ
 կը կոչուէր Այէ : Իսկ հաց եփողները նոյնպէս երկու հա-
 յուէ՛րներ էին , մէկը՝ Ոսկօ , միւսը՝ Մարօ :

Ձիս գուրգուրանքով ներս առին , հաց տուին եւ ըսին
 որ ինձի համար տեղ պիտի գտնեն Հայու մը մօտ : Փու-
 ուի տախտակին վրայ նստած էի շուրջիններս ալ ցրուած :
 Երբ դուրս կը նայէի , տեսայ որ Ըմբըր քննական աչքե-
 րով վերէն կուզար : Մեծ բախտաւորութիւն էր որ իր
 ուշադրութիւնը ուրիշ կողմ էր , եւ ես հաղիւ ժամանակ
 ունեցայ երեսիս վրայ պառկելու եւ անտեսանելի մը-

նարու :

Աղատուած էի , բայց սիրտս կը տրոփէր երկար ժա-
 մանակ : Դուրս ելայ , հեռացայ եւ մտայ պարտէզները :
 30 փարա ունէի , ատով առեւտուր պիտի ընէի : Գնեցի
 խոշոր փունջ մը կանանչ սոխ , դոր չորս մասի բաժնելով
 եւ 20ական փարայի ծախելով 2 զրշ . պիտի ապահովէի ,
 ու այդպէս շարունակ : Լուր չունէի որ իմ խեղճ զղուելի
 կարտած հաղուստներով , իմ յօնած գէմքով ոչ ոք պի-
 տի ուղէք ձեռքէս բան դնել : Երկար թափառեցայ , սո-
 խերը ձեռքիս մէջ թառամեցան ու յաճախորդ չունեցայ :
 Հանդիպեցայ Քրտուհիի մը որ սոխը պիտի դնեմ ըսելով
 ձեռքէս առաւ : Քիչ վերջ դրամը պիտի տար , յետոյ ը-
 սաւ թէ դրամի փոխարէն հաց պիտի տայ : Ի վերջոյ
 բան մըն ալ չտուաւ , որովհետեւ դաղթական Քիւրտ էր
 եւ իմ Հայ ըլլալս հասկցած էր :

Ձգեցի հեռացայ ատկէ : Անթի էի եւ հանդիպեցայ
 Արոյի փուռը ուր ինձ տարին Հայու մը տուն : Քսան
 տարեկան մանչ մը կ'ապրէր իր մօրը հետ : Առին զիս
 իրենց մօտ , հաղուստներս փոխեցին եւ մնացի իրենց
 քով : Հաղիւ երեք օր անցած էր երբ մայրը յայտնեց որ
 իրենց տան մէջ նստող Մչեցի թուրք մուհաճիբը հաս-
 կցած էր իմ Հայ ըլլալս , հետեւաբար իրենց գերբը վը-
 կցած էր : Տղուն անունը Աւետիս էր , բայց Մստա-
 Քայի փոխուած , իր արհեստին՝ կօշկակարութեան շնոր-
 հիւ ողջ ձգեր էին : Իր միաքն էր եղբօր պէս զիս քովը
 առնել եւ կօշկակարութիւն սորվեցնել , երբ Մչեցի թուրք
 մուհաճիբի սպաննալիքին տակ հեռացուցին զիս : Նո-
 րէն բախտաւոր էի . վրաս գլուխս քիչ մը նորոգուած էր
 եւ ոտքերս բոպիկ չէին : Ծանօթացայ ուրիշ հայ տունի
 մը ուր ինձի տարեկից տղայ մը կար Հայնիէն եկած եւ

որ պիտի վերադառնար հետեւեալ օրը, բայց մինակ ըլլալով ընկեր կը փնտռէր: Որոշեցի ընկերանալ իրեն ու մեկնեցանք այդ քաղաքը: Թէև հօրեղբորս աղջիկը մնաց Գիւրտերու քով, եւ ես անկէ կը զատուէի, բայց ուրիշ ելք չկար, պիտի մեռցնէին զիս, իսկ Ասլըջում թէ երախայ էր թէ աղջիկ, վերջապէս իրենց կը ծառայէր տանը մէջ:

Ուղեկցիս հետ հաղլու մէկ ժամ ճամբայ կտրած էինք երբ ետեւէն երկու ձիւնոր եկան հասան մեզի: Իրարու հետ խօսելով կ'ականարկէին մեր Հայ ըլլալու մասին, որովհետեւ երկուքս ալ 14-15 տարեկան պատանիներ էինք չէկ մաղերով եւ անճարակ լեզուով: Չէինք կրնար պահել մեր Հայ ըլլալը եւ խոստովանեցանք: Այս անգամ հարցոցին թէ ո՞ր տեղացի ենք. այդ եւս խոստովանեցանք: Երբ Մշեցի ըլլալս իմացան, ո՞ր գիւղացի, որո՞ւ տղան ըլլալս հարցուցին եւ հայերէն լեզուով: Ես ալ ըսի.— Մշոյ Պաղլու գիւղացի Տօնիկեան Սարգսի տղան եմ, անունս ալ Լեւոն է: Անոնց մէկը որ ժանտարմա կղած ըլլալով ծանօթ էր դրեթէ ամբողջ մեր շրջանին, քաջ ծանօթ էր նաեւ հայրիկիս եւ այդ պատճառաւ ալ զիս առաւ ձիուն վրայ, միւս Թուրքն ալ ընկերս հեծցուց ու շարունակեցինք ճամբան:

Ժանտարման հետաքրքրուեցաւ մեր իններով, ես համառօտ պատմեցի ծնողքիս եղբրական վախճանը՝ որ այնքան ալ անձանօթ չէր խօսակցիս: Կէս ճամբան աղբիւրին վրայ նստան, ձիերը թողուցին արածելու եւ իրենք ալ հաց թրջելով կերան, նոյնպէս մենք: Դարձեալ շարունակեցինք ճամբան: Հասանք Սըրտէ կոչուած քրտական գեղեցիկ գիւղ մը որ այդ շրջանի մէջ ծանօթ էր իր պող ջուրով եւ բարեբեր այգիներով:

Երկու Թուրքերը բաժնուելով մեզմէ՝ դացին, իսկ մենք հող եւս աւաղանի մը վրայ հանդատանալէ յետոյ, ուղղուեցանք Հայնէ ուր հասանք դեռ արեւը մարը չմըտած: Երբ հոն հասանք, ուղեկիցս գնաց իր տունը, իսկ ես ապաստան գտայ թութի ծառերու տակ, եւ գիշերը քաղաքի կեդրոն տեղը: Էնքապիւր անունով շուրջ 300 քառ. մեզր տարածութեամբ աւաղան մը կար 12 ակերով եւ թթենիներով, հող էր մեր օթեւանը: Առաւօտ մը քաղաքին մէջ պտտած միջոցիս հանդիպեցայ թթենիի մը որու վրայի թութերը մարդու երեսը կը խնդային: Դիմաւորեցի դանոնք բարձրանալով ծառն ի վեր: Շատ չանցած առջեւ կեցած էր նիհար կաղմով, 18-20 տարեկան երիտասարդ մը: Ծառին տէրն էր եւ հըրեկան երիտասարդ մը: Ծառին տէրն էր եւ հըրամայեց վար իջնել: Կատարեցի հրամանը: Սկսաւ անարգանք տեղալ իրենց լեզուով, ամլիկեէն, — «Հըրօ, հըրօ լաճի քուդք ի դու սէ քընա թիա»: (Շանորդի, ի՞նչ կ'ընես հոս): Ինքնութիւնս չմասնելու համար թուրքերէն մըմնջեցի որ շատ հաճելի թուեցաւ իրեն եւ թուրքերէն խօսեցաւ հետս, ինչ որ զարմանք պատճառեց ինձի, որովհետեւ բնակչութիւնը ամբողջութեամբ Տմլիկ էր:

Ետքը խօսակիցս առաջարկեց ինձի մտնել իրենց ծառայութեան մէջ, փոր հացով (նօսողդդ): Ուրախութեամբ ընդունելով հետեւեցայ իրեն: Տարաւ տունը ուր կային ուրիշ չորս փոքր հայ տղաքներ: Բայց ես թուրքերէն խօսիլ գիտնալուս համար շատ կը սիրէին: Ի՞նչ օգուտ սակայն որ միշտ ալ անօթի կը ձգէին: Չիս ծառի տակէն բռնող տանող տղան կը կոչուէր Ռիլա պէկ, իսկ տակէն բռնող ամենող տղան կը կոչուէր Ռիլա պէկ, իսկ հայրը Մստաֆա պէկ, (Քէ խալաֆ պէկ): Քաղաքի հայրն ալ Պոլսեցի Թըքուհի մըն էր: Հարուստ էին բայց մայրն ալ Պոլսեցի Թըքուհի մըն էր:

հացի կողմէն շատ կծծի: Հինգ — վեց ամիս մնացի հոն առանց օր մը գոնէ չոր հաց ունենալու: Առաւօտները առանց հացի ոչխարը արածելու կը տանէի, մինչեւ կէս օրուան մօտերը, Ռիդա պէկիը հաճոյքին համար ձին հեծած ինծի բովի վրայ եփուած երկու հատ նօսր հաց կը բերէր: Հատը հազիւ 100 կրամ կը կշռէր: Գոյս փայտէ շինուած կոտ մը կար կաթ կթելու կամ ջուր խմելու համար, բայց իրենց ոչխարը կթելու, հացս թրջելու արտօնուած չէի: Ռիդա պէկի ինքը երբ քովս կուգար ինձ հաց բերելու, բոնի ուրիշ հովիւներու ոչխարները կը կթէր, ինծի տալու համար: Ամիրայի տղայ էր ոչ ոք կրնար գիմարել: Բայց երբ ինք կը հեռանար, հովիւները կը նախատէին զիս ու կը սպառնային սպաննել, եթէ անգամ մըն ալ իրենց կաթը ուտէի:

Չէի ուզեր կաթը, բայց Ռիդա պէկը բոնի կ'ուզէր կերցնել: Հովիւները ջանացին ուրիշ ուղղութեամբ չարիք հասցնել: Առաջին անգամն ըլլալով փորձեցին այժմը գողնալ որպէսզի աղայիս կողմէ լքուիմ: Զոյգ ուլիկներու մար այժմ անհետացաւ: Ես շուտով նկատեցի լացող ուլիկներու ձայնէն եւ փնտռելու սկսայ: Տեսայ որ հովիւներէն Ալի անունով մէկը բռնած խեղճ կենդանին իջած էր ձորը ուր բաւական ջուր կար եւ շրջապատուած էր խիտ ուռի ծառերով: Վախէս ձայն չհանեցի եւ աննկատ ետ քաշուեցայ, հակառակ պարագային կեանքս վտանգուած էր: Ան իր վախէն պիտի սպաննէր զիս: Իրիկունը դացի տունը պատմեցի ինչդիրը: Ռիդա պէկը քանի մը ժամուան մէջ գտաւ բերաւ աւազակը որ բոլորովին ծպտուած ներկայացաւ ինծի: Բայց ես տեսնելուս պէս ճանչցայ, թէ եւ չէր բնորոններ իր վրայ եղած ամբաստանութիւնը, բայց բռնութեան տակ խոստովանեցաւ: Հե-

տեւեալ օրը այժմ որջ յանձնուեցաւ ինծի:

Հետզհետէ սկսայ սորվիլ իրենց լեզուն, ինչպէս մէկ տարուան մէջ սորվեր էի քիւրտերէնն ու թուրքերէնը: Այդ պատճառաւ ստիպուած չէի այլեւս ուրիշ հովիւներու հետ դաշտ մեկնիլ, այլ կը նախընտրէի մինակութիւնը ոչխարներուս հետ: Այսպէսով Ռիդա պէկի ուրիշներէն բոնի կաթ առնելու եւ ինծի տալու խնդիր չէր մնար, եւ հովիւները կը դադրեցնէին իրենց թշնամութիւնը:

Դաշտը ձորերու մէջ՝ ուռնիները ինչ ոճիւրներ պարտկած էին լուր չունէի, բայց առանձնութեանս ժամանակ յանկարծակիի դալով տեսայ մարդկային ոսկորներու դէղեր որ ամիսներ առաջ կուտակուած էին այդ տեղ: Կանացի չէի մազեր որաներու նման սփռուած էին, պատրաստ խուրճեր կազմելու: Այս ատիւ աւիամայ միտքս կ'իյնար մեր խունկ — աղօթքին ունայնութիւնը: Հին Իսրայելացիները կրօնքին ծառայելով գոնէ հրաշքներ կը վայելէին: Իսկ մե՞նք, ի՞նչ օղուտ տեսած էինք: Սողոմ Գոմորի ժամանակ երբ Աստուծոյ հրեշտակները Հայր Արբահամին կը հանդիպէին, ան իր եղբայր Ղովտը փրկելու համար կ'աղաչէր որ քաղաքին խնայէ: Իսկ Աստուած կըսէր. — « Եթէ տասը արդար ալ գտնուի, պիտի ներեմ »...:

Արդ, մօտ մէկուկէս միլիոն Հայու մէջ դէթ տասը արդա՞ր ալ չգտնուեցաւ...

Արիւնոտ սրտով սուզուած էի այս խորհրդածուութեանց մէջ, մոռնալով պաշտօնս եւ ուր ըլլալս: Այժմերը մտած էին այգին, հասունցած ու հովէն վար թափած նուշերը հաւաքելու, ես սթափեցայ միայն պահապանի խոփու ձայնը լսելով. — « Հըրօ, հըրօ, հըրօ »:

Թողուցի նահատակ ցեղիս շիրիմները, եւ պահապանին առջեւն էի: Զիս լաւ մը պիտի ծեծէր, բայց ճանչնալով որ ոչխարները Մուսթաֆա պէկին էին, չբարեկամ ինձի եւ յանձնարարեց միայն որ ուրիշ անգամ զգուշանամ:

Այդ օրը տուն վերադարձիս Ռիզա պէկը հիւանդ էր, ու այդ հիւանդութեամբ ալ գլորեցաւ դնաց անդենականը:

Անոր կորուստով իմ վիճակս աւելի վատթարացաւ, ալ բնաւ հաց բերող չունէի, մինչեւ իրիկուն պէտք էր անօթի հովուէի ոչխարները: Իրիկունն ալ վերադարձիս դարձեալ գոհացուցիչ անունդ չէի ստանար:

Եկաւ իրենց ծոմապահութեան շրջանը, իրենք սովորութիւն ունին առտուան մօտ նախաճաշ « բաշիվ » ընելու: Ինձի ալ կոտոր մը հաց կուտային եւ ես պարտաւոր էի իրենց պէս ծոմ պահել:

Բայց ոչ, ես չէի կրնար այդ ընել, որովհետեւ ոսկորներուս մէջ անօթութենէ ծուծ չէր մնացեր: Ուստի ցորեկները դաշտի դանաղան պտուղներէն կ'օգտուէի, մանաւանդ որ այդ շրջանին ինձի պատուիրեցին ոչխարները ձգել իրենց բնագործակ պարտէղին մէջ եւ հսկել թէ պարտէղի պտուղներուն եւ թէ ոչխարներուն:

Թուրք գաղթականութիւնը վարժուած էր պարտէղի պտուղներուն եւ այդ պատճառաւ էր որ պատուիրած էին պարտէղը մնալ: Ատոր շնորհիւ հետեւեալ ուրախառիթ անակնկալը ունեցայ: Կէսօրէ մը վերջ էր, նոսն ծառերու տակ կը դովանայի, ոչխարներս ալ կ'ուտայած ու նստած ծուրօրէն կ'որոճային, երբ տեսայ որ պարտէղին պատէն երկու գաղթական տոգոյն պատանինքը ներս նետուեցան ու կ'աճապարէին պտուղ քաղել հեռանալ:

Բայց ես վրէժ ունէի, փայտս առնելով վաղեցի: Երբ պատրաստուեցայ ճօճելու, ասլուքիւնս մեծ եղաւ, լսելով « Լեւոն » ձայնը, որ կը խեղդէր դիմացիներէս մէկուն կոկորդը:

Առաքելն էր, հօրաքրոջս որդին, Զիարաթ դիւղացի: Մեղմ շեշտով մը անունը տուի, բայց ուժ տուաւ իմ ձայնին, ըսելով թէ իր ընկերն ալ Հայ էր իրեն համադիւղացի, Միհրան անունով:

Վերջինը կը կոչուէր Համիտ, իսկ Առաքելը՝ Հիւսէյին: Ես ալ երրորդ անգամ անունս փոխուած ըլլալով, կը կոչուէի Ալի: Բայց այդ վայրկեանին բոլորս ալ Հայ էինք եւ կը խօսէինք հայերէն: Մեծ փառք էր այդ որ սակայն երկար չտուեց: Հազիւ քանի մը անգամ առիթ ունեցանք իրար տեսնելու: Ալ չտեսայ զիրենք, մինչեւ 1924 թուականը, երբ ազատուած ըլլալով, Միհրանը տեսայ Պէյրութի գաղթականին մէջ: Կիլիկիոյ աղէտէն յետոյ, լքելով Փրանսական հրացանը, զոյգ մը ձի էր դնած եւ կառապանի պաշտօն կը վարէր: Իսկ Առաքելը Տիար պէքեր հասած, անկէ ալ քիւրտ որբերու հետ Էնվէրի հրամանով Պոլիս փոխադրուած եւ Իզմիրի աղէտի շրջանին Փրանսա սպաստանած էր; ուր կը գտնուի այժմ:

Նոյն պարտէղին շուրջը դտայ նաեւ մեր դիւղէն ազգական մը, Բենիամին Սեդրակեանը որ թէ ծնունդի եւ թէ դասի ընկերս էր: Զայն նոյնպէս քիչ առնէն կորսնցողցի, հինգ տարի վերջ վերադառնելու համար Տիարանակերտի մէջ:

Կեանքս անտանելի էր այլեւս, որովհետեւ անօթի կը թողէին զիս: Առտու մը ըմբոստացայ եւ չուղեցի առանց հաց առնելու երթալ: Ոչխար կ'թող կինը որ կը կոչուէր Այշէ, բարկացաւ, ես լացի: Գնաց հանրմին քով եւ ըստ:

Թէ Ալին կուլայ: Հանրմը պատասխանեց. « Ըլ փիղ բիւ ու պրմընու » (փորը մեծ է կուլայ):

Այո, անոնք կ'ուղէին որ ապրէի մարգարէին շունչով: Ստիպուեցայ թքնել իրենց Մարգարէին վրայ եւ փախչիլ առաջին առթիւ:

Շուկային մէջ հանդիպեցայ Շէյխ Մահմուտի կնոջ որ, Անձառ գիւղին մէջ երկու անգամ հինգական դրուշ տարով զիս մահէն ազատելէ յետոյ, երրորդ անգամ ին լքած էր:

Այդ անգամին հանրմս խոստացաւ լաւ նայիլ ինծի, եթէ երթամ իրենց քով: Ուրիշ յոյս չունենալով, ընդունեցի առաջարկը, եւ դացի իրենց մօտ: Ամուսինը պատերազմի ճակատն էր եւ իրենք ամսական ստանալով կ'ապրէին, մայրը երկու աղջիկներով: Ատոնց տունը եղած միջոցիս ծանօթացայ հայ տղու մը հետ, որ թուրք անունով Շամիլ կը կոչուէր: Հայկական անունն էր Բենիամին, եւ Մշոյ քաղաքացի էր:

Երկուստեք ծանօթանալէ յետոյ, հասկցուց թէ իր յաղայի հետ շուտով Տիբարպէքի պիտի մեկնէին: Փախաք յայտնեցի որ իր կարելին ընէր, որպէսզի իր աղան զիս ալ միասին տանէր:

Տղան այդ մասին նպատաւոր տեղեկութիւն բերաւ ինծի եւ ուրախութենէս կը խենդենայի: Կը դժուարանայի դորձադրել ծրագիրս, որովհետեւ շէյխ Մահմուտը այդ օրերուն նոր հասած էր պատերազմի ճակատէն (Բալուէի մօտերը):

Շամիլի հետ դացի ցորեկով տեսայ իր աղային տունը որ բաւական հեռու էր իմ ինչն, տեսնուեցայ թուրքին հետ որ խոստացաւ զիս առնել իր ծառայութեան մէջ եւ լքեց քիւրտ տղեկ մը զոր նոյն նպատակով առած էր ինձ:

մէ առաջ:

Ճշդեցի մեկնելիք գիշերը: Եւ վերադարձայ տուն: Ինծի հարցուցի ուր մնալս, եւ ես 20 փարա ունենալով գրպանս, իրենց տուի, պատմելով թէ մէկու մը ջուր բերած ըլլալով վարձատրութիւնս էր: Ուրախութեամբ յափշտակեցին ձեռքէս 20 փարան:

Եկաւ մեկնումի գիշերը: Պէտք էր զէնքս դողնայի եւ գիշեր ատեն անհետանայի՝ նպատակիս հասնելու համար: Երբ իրենք խորունկ քուն ինկան՝ տանիքի վրայ հաստատուած տախտակէ մասնաւոր ննջարանին մէջ, ես սանդուղներէն վար իջայ, մտայ մառանը, պղտիկ պատառ մը միայն հաց առի եւ բաւական ալ չոր թութ եւ առանց նշմարուելու դուրս ինկայ, դացի հասայ նպատակակէտիս եւ այդ գիշեր մեկնեցանք Տիբարանակերտ:

Սիրոտս խոով էր, կը վախնայի հետապնդուելէ, բայց գիշեր ըլլալու պարագան կը մեղմացնէր վախս:

Մինչեւ արեւածագ, կտրած էինք 6 — 7 ժամուան ճանապարհ, ես մտքիս մէջ այլեւս ազատ կը զգայի ինքզինքս: Հայնէի շրջանէն հեռացանք առանց ջուր առնելու, եւ ճամբան սաստիկ նեղութիւն քաշեցինք այդ պատճառաւ: Այդ անտէր շրջանը անապատի կը նմանէր: Իւրաքանչիւր գիւղ կը բաղկանար 20 — 25 տունէ, շինուած՝ հում աղիւսէ, եւ առանց ջուրի, մէյմէկ ջրհորով կը հողային իրենց ամբողջ ջուրի կարիքը: Զրհորը այնքան խոր էր եւ այնքան խճողուած որ, մենք իբրեւ ճամբորդ թաս մը ջուր խմելու համար երկար կը սպասէինք, ինչ եւ իցէ, ես ծարաւէն ալ չմեռայ եւ երկու օր քալելով հասայ Տիբարպէքի: Մեղ առաջնորդող թուրքը Միւրկ Ահմէտ թաղին մէջ, Հայու լքեալ տուն մը ստացաւ կառավարութենէն ուր տեղաւորուեցանք:

Յաջորդ օրը ես ու ցեղակիցս՝ Շամիրլ այծեր տա-
րինք արածելու Օ Րուս Գափըսը կոչուած դռնէն դուրս
ուր կը գտնուէի Հայոց գերեզմանատունը: Քանի մը օր
միասին տարինք այդ պարտականութիւնը, բայց ատոնք
եւս մեզ անօթի կը ձգէին, ամբողջ օրը բանջարեղէնով
կ'անցընէինք, իրիկունը միայն ձմերուկ մը, որ այդ քա-
ղաքի մէջ ամէնէն աժան նիւթն էր:

Ամառ ըլլալով այդ տեղի սովորութիւնն էր տանիք-
ները պառկել: Ուստի մենք եւս մեր աղաներէն քիչ հեռու
նստած մեր ձմերուկը կը կրծէինք, երբ յանկարծ հօճան
մինարէին վրայէն էգան պոռաց. — « Այա ալէլ Ֆէ-
լահ »: Այդ թշուառ վիճակիս վրայ խնդուքս չէի կարող
զսպել, որովհետեւ ես զիւզացի Հայու գաւակ էի, եւ բը-
նաւ հոճայի ձայն չէի լսած: Ընկերս քաղաքացի էր, շատ
չէր աղբուեր, սակայն իմ ծայրայեղ խնդուքս զայն ալ
կը ցնցէր եւ կը հասցնէր իմ վիճակիս:

Աղային ձայնը կ'ընդմիջէր մեզ: « Ուլան նէ՞ ազոր-
նըզ »: Եթէ դիտնային մեր խնդալու շարժումները, վայ
էր մեզի, բայց ըսինք թէ հեքեաթ պատմելով կը խնդա-
յինք...

Յաջորդ օրը դարձեալ ոչխարները արածելու տա-
րինք, ուր ես յայտնեցի ընկերոջս թէ կ'ուզէի փախչել,
ինքն ալ կ'ուզէր նոյնը ընել, բայց համարձակութիւն
չունենալով կը ձգձգէր, մանաւանդ որ երկրէն մինչեւ
հող անոնց հովանաւորութեան տակ մնացած էր: Իսկ իմ
պարագաս տարբեր էր, հետեւաբար համբուրուեցայ ըն-
կերոջս հետ եւ հեռացայ: Քիչ անդին գտայ նապաստակի
ձագ մը եւ դառնալով յանձնեցի ընկերոջս եւ վերջնապէս
ձգեցի զինքը:

Ուզողուեցայ քաղաքին այն թաղը ուր կ'երեւէր եկե-

ղեցիի զանդակատուն մը: Հայկական կարծելով կ'ուզէի
հոն ապաստանիլ:

Խարուած էի, ատիկա Ասորիներու «Մարիամ Անա»
եկեղեցին էր, Սինէկ պաղար թաղին մէջ: Այդ իմացայ
այն ատեն միայն երբ կեանքս ստոյգ մահէ կը փրկուէր:

Հասայ եկեղեցիին դուռը եւ գոց դտայ զայն, ուստի
դարձայ թաղին մէջ հաց ճարելու:

Ձայն մը. — « Մահածը, մահածը, կէ'լ, կէ'լ »: Մօ-
տեցայ: Ասորի կին մըն էր, գլխարկս գլխէս առաւ իբրեւ
զրաւ եւ ձեռքս տուաւ երկու թեթեւ հաց, հատը մէկ
դրուշ, ծախելու համար: Երբ զայն դրամի վերածելով
բերէի, պիտի ստանայի նոյնչափ եւս: Եւ այսպէս մինչեւ
իրիկուն: Ասոր փոխարէն խոստացաւ ինծի հարիւր փա-
րա: Երբ իրիկուն եղաւ, այդ ալ չտուաւ, այլ թոնիրի
կողէն ինկած մոխիրի վրայի մէկ երկու կտոր կուտ:

Իրիկունը վերադարձայ եկեղեցին որուն Ասորինե-
րուն ըլլալը չէի դիտեր: Եկաւ տէրտէրը: Արարերէն
հարցուց թէ ինչ կ'ուզեմ: Պաղած երեսը նայեցայ: Յե-
տոյ ըսի. — Տէր հայր, ես Հայ եմ: Քահանան թուրքերէն
պատասխանեց:

— Պուրտա դալ սու կէճէ, եարըն սէնի մէքթէպէ
եօլլաճաղըմ:

Դեռ չէի հասկցած թէ ինչ տեղի կ'ունենար, կը գար-
մանայի թէ ինչու տէրտէրը հայերէն չէր խօսեր:

« Ինչ կ'ուզէ ըլլայ, կը բաւէ որ զիս դպրոց պիտի
դրկէ »: Կը մտածէի թէ դուցէ հայերէն խօսիլ արդել-
ուած էր:

Ելայ եկեղեցիի դրան առջեւ, լուսնի տակ շողացող
սալայատակին վրայ գտայ բախտակից հայ աղջիկ մը,
եւ հարցնելով հասկցայ թէ Խնուսցի էր: Կոնակս տուի

ժամու դրան զոյգ մարմար կլոր սիւներէն մէկուն եւ կիսաքուն վիճակի մէջ էի: Եկան, հեղուհեղ շատցան շուրջերնիս բախտակից ու ցեղակից թշուառներ, ու թափթփեցան քարերու վրայ եւ լուծիւնը տիրեց: Ամէնն ալ քնացած էին: Այդ լուծեան մէջէն կ'իմանայի աղմուկ մը: Ականջ դնելով հասկեցայ որ այդ թաղի քանի մը հա՞թ թէ ասորի լակոտներ պատառ մը հացի փոխարէն փորձանք կը սարքէին խեղճ աղջկան գլխուն: Աչքերս բացի նայեցայ շուրջս, քիչ մը մըմնացի եւ լուցին: Աղջիկը դուռչացուցի եւ քնացայ, բայց անոնք յաջողած էին համողել խեղճը եւ այլեւս չտեսայ:

Լուսցաւ, տէրտէրը եկաւ դատեց « էրմէնի » ները միւս քրիստոնէաներէն եւ կը պատրաստուէր «մէքթէպ» զրկելու:

Եկան երկու զինուորներ մեզ առաջնորդելու, մէկը թուրք, միւսը Ասորի: Առաջինին քանի մը վայրկեան բացակայութենէն օգտուելով, ասորի զինուորը քննական աչք մը նետեց դռներուն եւ զիս բռնելով ականջիս փրսփրսաց:

— « Տղաս, գնա, հեռացիր, այս դպրոցը քեզի պէտք չէ »:

Ոչ, անդրդուելի էի ես, կ'ուզէի դպրոց երթալ: Յուսահատած, այդ աղնիւ մարդը բացէն ըսաւ.

— « Այդ դպրոցը մահն է, հեռացիր քանի թուրք զինուորը չէ եկած »:

Այժմ պարզ էր վիճակս, եւ հեռացայ: Կը մտածէի սակայն թէ ինչու զիս միայն դատեց բոլորէն: Պարզ էր պատասխանը: Միւս բախտակիցներս բոլորը կենդանի նահատակներ էին, հիւանդոտ — խեղճուկ, դատապարտուած մէկ օրէն միւսը մահանալու: Հետեւաբար այդ

աղնիւ մարդը ողջ մնալու կարողութիւն միայն իմ վրայ տեսնելով, ուղած էր ազատել: Յետագային իմացայ որ այդ քահանան կը կոչուէր Խսուշար եւ ինծի պէս շատերուն արիւնն էր մտած:

Զգեցի քաղաքին փողոցները, ելայ Բուժ Գափուէն դուրս, ընկերս Շամիլը գտնելու եւ գլխուս եկածը պատմելու համար, բայց չգտայ: Այդ կողմի պարտէզներուն մէջ մտայ եւ վառեւափայտ հաւաքեցի, տանիլ քաղաք ծախելու եւ հացի գին հայթայթելու համար: Հազիւ խրճիկ մը պատրաստած էի, վրայ հասաւ պարտէզին տէրը: — « Ո՞ւրիկից հաւաքեցիր այս փայտը ».— Ասկից, էֆէնի, ըսի դողալով: Մեղքցաւ երիտասարդ թուրքը որ արդէն հօտաղի մը պէտք ունի եղեր:

— Կ'ուզե՞ս մնալ իմ քով, իրբեւ ծառայ, անասունները արածելու համար:

Հաւանեցայ եւ հարցը վերջացաւ: Զիս առանձին ձգեց անասուններու քով եւ գնաց հաց բերելու:

Պարտէզին տեղը փոս էր, հիւսիսային կողմը քաղաքըն էր իր հոյակապ պարիսպներով, իսկ հարաւային կողմը դաշտ — արտեր: Պարտէզէն անմիջապէս դուրս թումբի մը վրայ լարուած էր իրենց վրանը, եւ քովն ալ դիզուած էին ցորենի կոյտեր: Իրենց կալն էր այդ, ուր ցորենը ծեծելէ վերջնելէ յետոյ, տունով քաղաք կ'երթային:

Այդ նոր աղայիս անունն էր Ահմէտ ձէմիլ: Ունէր 8—10 տարեկան Ստքի անուն եղբայր մը, եւ սպասուհի մը՝ Այիշէ: Աղա եւ Մահմէտ անուններով երկու տարեկց եղբայրներ ալ զինուոր գացած էին: Հայրը որ մեռած էր, կը կոչուէր Խալիթ Զինի, այդ անունով կը կոչուէր զեւ իրենց տունը: Արիւնարբու եղբայր մըն ալ

Այլ անունով նոր սատկած էր :

Կալերու ժամանակը անցաւ : Աշուն էր, արտերը հերկելու կամ աշնանը ընելու շրջանն էր, Ահմէտ ձէմիրը չորս եղները երկու արօրով ինձ հետ առաջնորդեց արտը, լուծք վարելու համար : Սազն ու սարվազը կարգի դրաւ, ինք առջեւէն, ես ալ ետեւէն սկսանք շարժիլ : Ես կրնայի՞ մաճկալ ըլլալ : Ոչ, եթէ այդ աստիճանին հասած ըլլայի, արդէն ողջ Տիարպէքեր չէի հասներ : Եթէ մեր երկրի նման հորիք – ամուլ, երկու զոյգ լծուած ըլլար, դուցէ հօտաղութիւն ընէի : Բայց հող այդպէս չէր : Երկու եղ կը լծեն թեթեւ արօրով մը, երեք մեղրանոց կ'որ փայտ մը մաճկալին ձեռքը, մէկ գլուխը սուր դամ, խեղճ անասունները մշտելու, միւս ծայրն ալ թաթիկ մը արօրը քերելու համար : Արտերը քարուտ, մէկ խօսքով իմ գործս չէր մաճկալ ըլլալ : Յամենայն դէպս փորձեցի անկարելին : Խոփը քարին դալով եղները կանդ առին, մէյ մըն ալ ուժեղ քաշելով արօրը ցնցուեցաւ ու ձախ եղան ոտքը խրեցաւ, եղ սկսաւ կաղալ, իսկ տէրս ալ սկսաւ հողույս հետ խաղալ : Ահմէտ ձէմիրը դիտ բաւական նախատեց, եղան ոտքը խնամեց, իմ լուծքը դադրեցուց եւ ինք շարունակեց հերկել : Այնպէս դժբախտ էի այդ օրը, հաց չկրցայ ուտել մտածմունքս : Խուսափում չկար եւ քանի մը օրուան մէջ վարժուեցայ մաճկալութեան :

Ուրբաթ օր մը երբ անասունները արածելու տարած էի, մէկ հատիկ եղը գողցան, ինչ որ առաջին անգամ մըն ալ մանգաղ սրելիք սեւ քար մը կորսնցնելու համար ծեծ կերայ եւ հիւանդանալով պառկեցայ տունը :

Ինք ստիպուեցաւ անասունները խառնել նախիրին : Հիւանդ վիճակովս անգամ իրիկունները ստիպուած էի երթալ քաղաքի դռնէն դուրս կենդանիները դիմաւորելու : Օր մըն ալ ջերմը զիս բռնած էր, ելայ դացի բայց ուշացեր էի : Անասունները հաւաքեցի, երկու նախշուն կովեր կը պակսէին : Ասոնք կը պատկանէին Հայու մը եւ թալանի շրջանին իւրացուած էին աւաղակ աղայիս կողմէ : (Երկու կովերը շիտակ իրենց տիրոջ տունը դացած եւ հոն մնացած էին) : Դարձայ տուն ահ ու վախով եւ հիւանդ վիճակովս ծեծ մը եւս կերայ, ուժաթափ վար իյնալով : Երբ խելքս գլուխս եկաւ, սպասուհի Այիչէն մեղքնալով կը թելադրէր զգոյշ ըլլալ, եւ որ եւ է առիթ չտալ, հակառակ պարագային աղան բարկութեան մը միջոցին կրնար նոյնիսկ սպաննել զիս :

Այիչէն կը պատմէր անոնց ցեղին բացառիկ վայրագութիւնները, մասնաւորաբար անոր շանսատակ եղբոր՝ Այիի արարքները : Թէ ինչպէս ջարդի ժամանակ Հայուհիներ կը բերէր տուն եւ լլկելէ յետոյ քաղաքէն դուրս կը հանէր եւ ձեռքերն ու ոտքերը կապելով, իրենց կալիքովէն մինչեւ ձոր ժայռերու վրայէն քաշկռակելով կը սպաննէր, յետոյ կ'երթար ուրիշներ ճարելու նոյն անանական կրքին եւ նոյն բարբարոսութեան համար : Մինչեւ որ ինք ալ հիւանդանալով եւ մարմնի զանազան տեղերէն վէրք հանելով, որդնտած ու հիւանդանոցի ճամբան սատկած էր :

Ինչ ալ ըլլար, այդ ձմեռը պէտք էր հող անցընէի : Եւ համբերեցի մինչեւ 1917ի մայիս ամիսը, երբ առիթ կը փնտռէի փախչելու իր քովէն :

Շուտով ներկայացաւ այդ պատահութիւնը : Ահմէտ ձէմիրը օղեմուլ եւ կնամուլ մէկն էր, մօտ 25 տարեկան :

Բուն Գափուսիին շատ մօտիկ ախոռ մը ունէր ուր ուրիշներու ընկերակցութեամբ բողբեր կը բերէին խաղցնելու գիշերները, օղի կը խմէին մինչև առաւօտ, եւն. : Իր բերած բողբերէն մէկը, ցեղով թիւրքմէն, Ահմէտ ձէմիլին հաւատացուցած էր թէ Հայ է : Ունէր ուրիշ սիրող մը դուրսը, Մջօ, անուսով, բայց Ահմէտ ձէմիլի ձեռքէն չէր ազատեր անոր երթալու համար : Ես երբ անասունները արածելու կը տանէի պարտէզները, իմ միջոցաւ տեղեկացուց ուր բլլալը եւ սպառնաց որ եթէ ինձ յանձնուած պարտականութիւնը չկատարեմ, զիս սպաննել պիտի տար : Կը հաւատայի ալ զպէս բլլալուն, ճանչնալով իրեն համար խենթեցող շուհը : Գացի տեղեկացուցի, բայց շուտով իմացուեցաւ եւ պղտիկ ծեծ մը կերայ : Երբ բողբին ինծի ըրած սպառնալիքը բացատրեցի, ծեծը դադարեցաւ : Երեւի ինք ալ գիտէր իր անասունած մը բլլալը, որ զրպարտութեամբ մը կրնար վերջ տուած բլլալ կեանքիս :

Ատոր յաջորդեց մատաղ արջառի մը կորուստը : Ուրիշի կովերու ետեւէն փախած դացած էր : Չկարենալով այլեւս ներկայանալ աղայիս, տարի անասունները լեցուցի ախոռը ու հեռացայ, շիտակ ապաստանելով Մարտին Գափուսիէն դուրս, Հաւսալ կոչուած պարտէզները : Միեւնոյն ժամանակ անիծեալ արջառը կը փնտոէի, բայց յոյս կտրելով, միացի պարտէզներուն մէջ ուր պէտք էր գիշերէի :

×

Մայիսը իր տեղը տուեր էր յունիսին : Պտուղները սկսած էին հասնիլ : Ծիրանն ու սալորը, երկու դրացիներ իրենց կարմրուկ երեսներով իրար կը գիմաւորէին,

կարծես իմ թշուառութիւնս ծաղրելով : Իսկ ես լքուած էի ու խեղճ, թշնամի եւ մէկին եւ միւսին : Ծիրանին իր բարձր հասակով գիշերուան մթութեան մէջ անմատչելի էր ինծի, բայց սալորենին հոգին չազատեց ձեռքէս : Մագլցեցայ ծառն ի վեր եւ սկսայ ժողվել քաղցրահամ սալորները : Լուսինը կը փալիւլէր, գիշերուան մեղմիկ զեփիւտը դէմքս կը հովահրէր, թշմըցնելով զիս : Գլուխ դնելիք տեղ կը փնտոէի : Վար իջայ եւ այծի նման փուռելու տեղ կը պատրաստէի, երբ բորենիներու աղմուկը եկաւ տակն ու վրայ ընել միամտութիւնս, ուա՛ - ուա՛ - ուա՛ - ուի՛ - ուի՛ - ուի՛ - ուի՛ - ուա - ուա - ուի - ուի :

Ալ չէի կրնար գետին պառկիլ, ստիպուած էի բարձրանալ դարձեալ ծառին վրայ ու հոն հանգչիլ : Հաղիւ աչքերս գոցուած՝ վար իյնալու կ'ըլլայի : Դարձեալ աչքերս կը գոցուէին : Յուրտը կը խածնէր : Ստիպուած ծառէն վար կ'իջնէի եւ կ'ելլէի : Այս պայմաններու տակ լուսուցի : Այժմ պէտք էր հեռանալ սալորենիէն որ անհամբեր իր պահակին կը սպասէր զիս մատնելու համար :

Գերմանական հսկայ « քամիօն » ներու ձայնը կը լսուէր Մարտինի ճամբուն վրայ, աճապարեցի մօտենալ ճամբուն, յուսալով ընդունուիլ անոնց մէջ որ որբեր կը փոխադրէին : Բայց ոչ, յանդգնութիւնը չունեցայ ու մնացի լքուած հող, Տիգրիսի ափը, տասը աչքանոց կամուրջի քովը : Մտայ դարձեալ պարտէզները եւ լողալու, յետոյ անցայ միւս ափը, ուղղուելով դէպի գիւղերը առանց ինքս ինձ հաշիւ տալու թէ ո՞ւր կ'երթայի : Ծամբաս խճուղի մըն էր որու վրայի աւաղախառն փոշին կը հրկիզէր ոտքերս : Հաղիւ քառորդ ժամուան ճամբայ էի կտրած, երբ ջերմը բոնեց զիս, եւ դուրս հեռագրի սիւնի մը շուքին տակ դրի : Մտածելով որ չպիտի կրնամ

հասնիլ նոյնիսկ ամենամօտ զիւզը, ելայ ոտքի, վերա-
դարձայ հոն ուր էի անցուցեր նախորդ գիշերը:

Պարտէզներու մէջ ծանօթ էի շատ մը հօտաղներու
(թուրք - քիւրտ), որոշեցի երեւալ անոնց եւ բացատրել
վիճակս: Առաջին անգամ հանդիպեցայ «ճուճու» Ալիի
տղայ Պէքիրին, Ալի փաշա թաղէն:

Երբ բացատրեցի վիճակս, ուրախացաւ:

— Եկուր մեր պարտէզը, ուր կայ վարունգ, լոլիկ,
սեխ. քիչ ատենէն պիտի ունենանք նաեւ ձմերուկ: Ա-
տոնցմէ կ'օգտուիս, ես ալ մօրմէս հաց կը գողնամ եր-
բեմն քեզի համար, այսպէսով կը մնաս մեր քով:

— Լաւ, ըսի, հապա ձմե՞ռ: Օ՛հ, մինչեւ ան ատեն
ծնողքս քեզ լաւ մը կը ճանչնան, եւ ձմեռը կը մնաս մեր
քով:

Հետեւեցայ իրեն եւ գացինք պարտէզ, ուր գիշերե-
լու համար խշտեակ մըն ալ կար ինչպէս նաեւ իրենց
բաժնեկիցը:

Ճիշդ այդ շրջանին զինուորները վարժուած էին դօ-
րանոցէն դալ գիշերով, վարունգ եւն. գողնալ: Ընկերս
Պէքիրի հայրը գիշեր մը եկաւ մեզի հետ անձնապէս հս-
կելու:

Հազիւ կէս գիշեր եղած էր երբ խշրտուքը լսուե-
ցաւ քսանէ աւելի զինուորներու, որոնք վայրենի խողե-
րու նման պարտէզը տակն ու վրայ ընել սկսան: Յան-
կարծակիի բերելով զանոնք, ատրճանակի հարուածնե-
րու չիտթութեան տակ յաջողեցանք ձեռք ձգել մէկը, որ
ձեռքի ատրճանակը գօրծածել չկարենալով գետին շը-
պրտեց: Ատրճանակը ձեռքս անցաւ եւ տուի Ալիին որ
շատ գոհ մնաց: Զինուորին հետ իրենց ընելիքը մեկ չի
հետաքրքրեր: Այս գէպքին մէջ ցոյց տուած եռանդս

պատճառ եղաւ որ իրենց քով մնայի մինչեւ ձմրան կէ-
սը:

1918ի ձմեռն էր այդ, երբ սովը ծաւալեցաւ այդ շը-
ջանին մէջ: Կամաց կամաց ցորենը հրապարակէն քաշ-
ուեցաւ: Հացահատիկի բոլոր տեսակներն ալ այնպիսի
գիւնը ստացան որ աղքատ դասակարգը սովահար եղաւ
հետզհետէ:

Քիւրտ գաղթականները ամիսներ առաջ սատկած
ուզտերու միւսը կ'ուտէին: Աչքերովս տեսայ Զիվթամբար
Տելուի պարիսպի առջեւ սատկած իշու հոտած մարմնին
վրայ քաշքշուող Քիւրտերը օրհասական պայքար կը մը-
ղէին շուներուն հետ:

Նոյն պարիսպի զանազան անկիւնները ցկնած շու-
նի լակոտները անհետացան լափուելով արիւնաբոս ա-
ւարաուուներէն որ հետզհետէ պարիսպներու տակ կը
սատկէին, լափելով նոյն խի իրարու մարմին: Բազմա-
թիւ փաստերէն յիշեմ հատ մը:

Քաղաքի մեծատուններէն ձէմիլ փաշա Զատէ
Ֆուստ պէկը որ նոր մեռած էր, քիւրտ գաղթականնե-
րու կողմէ հանուեցաւ գերեզմանէն: Մինչեւ նկատուիլը
կմախքը միայն մնացած էր, որ վերստին թաղուեցաւ եւ
երկար հսկողութեան ենթարկուեցաւ: Այդ դէպքը ստի-
պեց շատ մը մեծատուններ հաց բաժնել գաղթականու-
թեան:

Երկար է շարքը այս կարգի դէպքերուն որոնց հա-
մար կը մեղքնամ թուղթ մըտտել: Ճիշդ այս շրջանին,
ճուճու Ալին քսան փարա տուած էր աղուն, որ ինձ
ըտաւ.

— Հայրս կ'ըսէ թող մեզի հալալ ընէ ու երթայ իր
գլխուն ճարը նայի:

Մերժեցի ընդունիլ: Որովհետեւ քսան փարայի փոխարէն 20 դրուշ ըլլար հազիւ մէկ օրուան հացին պիտի բաւէր: Ու լալով դուրս ելայ: Ատոնք կ'ապրէին Հայոց Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ զիմացի փողոցը, Հայու մը տունը: Հազիւ հեռացած, ընկերներէս մէկը հանդիպեցաւ, Ալի Շէխէ, որ զիս իրենց տունը տանելով խնդրեց իր ծնողքէն քանի մը օր ապաստան տալ: Ես ատոր փոխարէն շալակով վառելափայտ կը բերէի իրենց: Բայց ի՞նչ օգուտ. ատ ալ տեւական ըլլալու սահմանուած. չէր ու դարձեալ ինկայ փողոցները: Այս անգամ ուրիշ ընկեր մը ինձմէ 5-6 տարեկան մեծ քիւրտ Մահմէտ, թեւէս բռնելով իրենց տունը տարաւ եւ խոստացաւ մինչեւ վերջին պատառը հետս կիսել: Ունէր ծեր մայր մը Շէչէ անունով, խենդացած եղբայր մը՝ Աղիզ, եւ երեք կով ու երկու հորթ:

Իմ պարտականութիւնս էր կովերը տանիլ արածել պարտէզները: Երեկոյեան կը բերէի, ծեր մայրիկը կը կթէր, կաթը ծախելով պատառ մը հաց կը գնէր եւ բոլորիս հաւասար կը բաժնէր: Բուռ մըն ալ ոսպ ձեռք անցուցած օրը, տաք ապուր կ'ունենայինք: Հակառակ սովի սաստիկութեան, եւ խենդ եղբոր կողմէ նոպայի մը պահուն մէկ հորթը մեր բացակայութեան մորթելու, որ պատճառ դարձաւ կաթի նուազմանը, անոնք զիս պահեցին իրենց մօտ, մինչեւ ձմեռը անցաւ:

Պարուն էր, սակայն սովի ընթացքը կը մնար նոյնը, մէկ բախտաւորութիւն կար, — բանջարեղէնը սկսաւ հասնիլ: Ծառ չանցած հասաւ պանիրը որ այնքան առատ էր այդ նահանգին մէջ: Ծառերը հացի յատկացնելիք քանի մը փարան այլեւս պանիրի կուտային: Իսկ քիւրտ գաղթականութիւնը կը շարունակէր հոտած ոսկորներ

կրծել:

Գեղածիծաղ առաւօտ մը երբ սովորականի նման անասուններս պարտէզները կը տանէի, տեսայ Քիւրտերու անօթի վոհմակը որ կրակ վառած, ջորիի գլուխը իրարու ձեռքէ կը քաշքշէին: Այդ ապշած վիճակս մտոցնել տուած էր կովերս որ մտած էին կողքիս դեղձի ծառերու մէջ եւ այժի նման ծաղիկները կը լափէին: Այդտեղ Սօուխ Փունար կոչուած աղբիւրի վրայ պառկած է եղեր ծառերուն տէրը Սիւլէյման, որ վրաս յարձակելով հարուածներու տարափին տակ զիս ալ անասուններուն խոնկեց եւ քշեց դէպի քաղաք: Ծամբան կէս չեղած, չեմ գիտեր ինչպէս աղա Մահմէտը կը նշմարէ եւ կը փրկէ զիս: Ինք անդէն էր, մինչ Սիւլէյմանը զինուած եւ հասակաւոր: Բայց զղետնուեցաւ, լաւ ծեծ մը ուտելէ յետոյ ատրճանակն ալ վրայ տուաւ...

Բաւական ատեն ապրելէ յետոյ իրենց մօտ, կը զգայի իրենց խեղճութիւնը, եւ առաջարկեցի որ թոյլ տան ուրիշ տեղ մը երթալու եւ գլխուս ճարը նայելու: Հաւանեցան եւ բարեխօսեցին իրենց հեռուէն աղգական Աղար Մուսթաֆային որ զիս առնելով գեւղը զրկեցին, իրեւ հովիւ: Աղար Մուսթաֆա սպաննուած էր ձգրեցի քիւրտ հովիւին ձեռքով, անոր քրոջ հետ ապօրէն յարարութեան մէջ բռնուած ըլլալով:

Իբրեւ ժառանգորդ կը մնային կիներ երեք աղջիկներով եւ քոյրը, ինչպէս նաեւ երկու եղբոր զաւակներ, Հաճի եւ Շէխօ անուններով:

Տարին զիս գեւղը ուր ունէին 400ի չափ ոչխար: Բոլորն ալ յափշտակուած հայկական աւարէն: Կային երեք հովիւներ որոնք երբ զիս տեսան՝ ծաղրեցին, բայց շատ չանցած երկուքը հեռացուեցան, որովհետեւ վճար

րովի էին: Մնացինք ես ու իրենց ամենահին հովիւներէն Ահմէտ, Վէրան Շէհրցի:

Երկուքս կը վարէինք այգիքան ոչխարը: Կաթը առատ էր, սակայն հոս եւս հացը պակաս, որու տեղը կը լեցնէինք մածուն ու պանիրով: Ռուսական մոսին մըն ալ արուեցաւ ինծի, որով երբեմն նշանաուութիւն կը սորվէի: (Ջարդէն երեք տարի էր անցեր, բայց զէնքի ձայն լսած ատեն կը սարսուռայի: Իսկ երբ սկսայ ինքս զէնք գործածել, սարսուռը անցաւ):

Ի վերջոյ իմ գործս եղաւ դիւղէն պանիր տանիլ քաղաք, ծախել եւ վերադառնալ: Ամէն օր երկու ջորիի բեռ պանիր կը ծախէի, առանց մտածելու քիչ մը դրամ պահել իմ ապագայիս համար: Տխարպէքերի արեւելեան շրջանէն (Շարք) անցանք արեւմտեան շրջանը: Վրանը հաստատուեցաւ Սէյրմի կոչուած գիւղը, իսկ մենք ոչխարները կը պտացնէինք լեռներ, արօտավայրեր: Քանիցս պատահեցանք աւաղակներու եւ պաշտպանուեցանք մեր ձեռքի զոյգ մոսիներով: Այդ շրջանին ծանօթացայ քանի մը Հայերու, որոնք քրտախօս, սակայն լաւ Հայեր էին: Անոնք ինծի կը թելադրէին փախչիլ եւ գալ իրենց մօտ: Կամ եթէ օր մը նեղը մնայի, ինծի ապաստան պիտի տային եւն...: Չմեռը եկաւ, մեր հանրմները դացին քաղաք: Իսկ մենք հող մնացինք մինչեւ գարուն: Ոչխարները ամբողջութեամբ ծնան, եւ դարձեալ անցանք արեւելեան շրջանն ու հաստատուեցանք Մալրս գիւղը: Հոն բաւական մնալէ յետոյ, անցանք Ամբար Չայ, ուրիշ քանի մը գիւղեր ու դարձեալ Մալրս, որ գետի եզերքն ըլլալով յարմար էր:

1919ի գարնան էր, հանրմներս իրենց աղջիկը կարգեցին հովիւ քերտ Ահմէտի հետ: Վերջինս հակառակ իր

խոստումին, երբ փեսայացաւ, սկսաւ զիս նեղել: Խոստացած էր իր յաջողութեան պարագային ամսական վըճարում մը ընել: Չէ՞ որ երկար ատեն հովուութեան ընկերս էր:

Ան կը հրամայէր ինծի ուրիշ հօտերէ ոչխար գողնալ եւ բերել մորթել, հանրմներուն կերցնելու համար, եթէ ոչ հետեւանք լաւ չպիտի ըլլար: Դիւրին բան չէր այդ: Այժմ 400 ոչխար մինակս պիտի արածէի ցորեկները, լաւ կառավարելէ զատ ուրիշէն ի՞նչպէս գողնայի աղայիս համար:

— Չեմ կրնար, ըսի, ի՞նչ կ'ուզես ըրէ, եթէ դժգոհ ես՝ ճամբէ:

Բայց Քիւրտս կակոյցեցաւ եւ ինդերը անուշի կապեց: «Ինչ ընեմ, հանրմներդ այդպէս կ'ուզեն, բայց անոնք ոչխարներուն ճիշդ թիւը չեն գիտեր: Տղաքներէն մեծը արդէն բանտարկուած է: Ուրեմն սա չարադործ այժը որ իշուն կոնակն ելլելով մեր հացը ուտելու վարժուած է, բեր մորթենք, տար քաղաք իրենց բարեկամներուն, հանրմներուն կ'ըսենք թէ գողցած ես եւն. »:

Այդպէս ալ ըրինք: Սակայն սխալեց գիշեր ատեն տանիլ, որպէսզի ատտուն կանուխ վերադարձած ըլլամ եւ հաց ունենանք:

Տեղի տալով իր սխալումներուն, իշուն բեռցուց միսը եւ ուղղուեցայ քաղաք: Հազիւ քաղաքին մօտեցած, ճամբուն երկու կողմէն երեք գինուորներ յարձակեցան վրաս, ձեռքս ու ոտքս կապեցին եւ միտք աններով հեռացան: Մէկը վրաս կեցած էր որ օգնութիւն չաղաղակեմ: Երբ ամենացած ձայնով կը խնդրէի կապուած վիճակով լքել զիս, գինուորական կօշիկի հարուածներ կը ստանայի զէմքիս: Իսկ եթէ Հայ ըլլալս զխոնային, անտա-

րակոյս պիտի սպաննէին: Միտը տանողները բաւական հեռացած ըլլալով, վրաս հսկողն ալ արագ վազքով հեռացաւ:

Ձեռք ու ոտքս կապուած էր: Կ'աշխատէի արձակուելի, բայց ուշ յաջողեցայ: Երկու բաղուկներս ալ արիւնած էին: Խեղճ էլը բեռէն թեթեւցած ըլլալով, քովս կեցած ինծի կը սպասէր կարծես: Դէմքս արեան մէջ կորսուած էր, բաճկոնակս քաշքշուելէն բզկի բզկի եղած: Այդ վիճակով դացի քաղաք: Թէեւ ճամբան ջուրերու հանդիպած էի, բայց վախնալով որ չեն հաւատար, չէի լուացուած: Երբ տուն հասայ, քիչ մը ախ — ուխ ըրին: Վերջն ալ կարծելով որ իսկապէս այժը գողցած էինք ուրիշներէ, «հարամ մալ էր ատոր համար պատանկ պատահեցաւ» ըսին: Հաց առնելով վերադարձայ գիւղ, բայց սիրտս թշնամութեամբ լեցուած էր Ահմէտի հանդէպ որ գլխուս եկած փորձանքին պատճառ եղած էր:

Ուղղակի իրեն ըսի — Եթէ շարունակես այդ վարմունքդ, պիտի փախչիմ ձեր քովէն:

Անցուցինք մօտաւորապէս ամիս մը եւս: Գիշեր մը գայլերը ջորիներէն մէկը կերան: Իսկ միւս ջորին կոնակէն վերաւոր էր: Արդէն պանիրն ալ սպակած էր: Ահմէտ պնդեց որ պանիրը կոնակով չալկեմ տանիմ քաղաք: Չուզեցի համակերպիլ, երբ սպառնալիք ըրաւ. — Լաւ, ըսի, կ'երթամ, բայց ալ զիս չէք տեսներ:

Առնելով պանիրը դժուարութեամբ հասայ քաղաք, առանց ծախելու յանձնեցի իրենց բարեկամներուն, եւ հեռացայ, ալ չփերաղառնալու որոշումով: Այսպէսով վերջ կը գտնէր թիւր թուրք եւ քիւրտ աղաներուս, որոնց անունները կուտամ ստորեւ. —

1. Երկիրը՝ Խամշու գիւղացի, Խասոյի Լմբըր.
2. Ժանտարմա չէի Մահմուտ, Անճառ գիւղ.
3. Իր եղբայր չէի Սոֆի, նոյն գիւղ.
4. Վերջինիս փեսայ Ագիդ նոյն գիւղը.
5. Փախչելով հասայ մեր գիւղը Լմբրի փեսայ Հիւսէյինի տունը.
6. Դարձեալ Լմբրի տունը. գաղթի ժամանակ.
7. Հայ կոչկակար Աւետիսին տունը, Լճէ.
8. Մտաֆա պէկ Քէ Խալաֆ պէկ, Հայնէ.
9. Դարձեալ ժանտարմա չէի Մահմուտի տուն, Հայնէ.
10. Մշեցի երեք եղբայրներ թուրք, որոնց հետ Հայնէէն գացի Տիարպէքեր:

11. Ահմէտ ձէմիլի տուն, Տիարպէքեր:
12. Ճուճու Ալիի տուն, նոյնտեղ:
13. Ալի ընկերոջս (Ալիէ չէի) նոյնտեղ:
14. Մահմէտի տուն, նոյնտեղ:
15. Աթար Մտաֆային հովուութիւն որ եղաւ վերջինը:

Տիարպէքերի արգասաւոր բարերեր նահանգին հողը յաղթած էր սովին, որով վախ չունէի թէ կրնամ առնօթի մնալ, ձգելով հովուութիւնը:

9. ԱԶԱՏԱՏԳՐՈՒՄԻՍ ԱՌԱՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Վերջին աղայիս քովէն էր որ կը փախչէի, եւ միակ յոյսս քրտախօս Հայերն էին: Ծամբայ ելայ դէպի անոնց գիւղը, որովհետեւ քաղաքը վտանգաւոր էր: Ծատերը կը ճանչնային զիս: Հաղիւ հոն հասած, հանդիպեցայ Գեցի Մարիամ անուն կնոջ մը որուն զաւակը Չարդի ատեն այդ տեղերը ձեռքէն առած էին: Չայն փնտռելու եկած էր, քանի մը գիւղեր հանդիպած եւ յոյսը կտրած ըլլալով, պիտի վերադառնար:

Ուղեց զիս որդեգրել եւ հետը քաղաք տանիլ :

Առանց գիտնալու հայկական անցուղարձը ընդունեցի իրեն առաջարկը եւ մնաս բարով ըսելով մեր ցեղակիցներուն՝ մեկնեցանք : Ճանապարհին կինը ինձի ըսաւ թէ անունս Յարութիւն պիտի ըլլայ, եւ իր ծանօթներուն պիտի յայտնեմ որ իր զաւակն եմ :

Թէեւ շատ խորթ թուեցաւ ինձի, բայց ճամբայ ելած էինք, չուզեցի յայտնել զառնութիւնս : Հասանք քաղաք : Կը բնակէր Արպատաշ թաղը հայ ընտանիքի մը մէջ, որ կը բազմանար երեք կիներէ եւ երկու աղջնակներէ : (*)

Բոլորն ալ ուրախացան որ Մարիամ Բաջին « իր զաւակը գտած էր » . բայց ես կեղծ ուրախութիւն կը ձեւացնէի, առանց յաջողելու : Ի վերջոյ երբ տեսայ որ անկարելի էր մահանուն եւ անուն կորսնցնել, իրեն ըսի .

— « Կ'ըլլամ քեզի հողեղաւակ, մնալով անունիս եւ մահանունիս տէր » :

Այս իրողութիւնը քիչ մը սառնութիւն յառաջ բերաւ, բայց սիրտս աւելի հանգիստ էր : Բոլոր իր բարեկամները իմացան իրողութիւնը : Քանի մը օր անցած էր, « մայրիկս » վրայ գլուխս լուացած մաքրած էր եւ այժմ պէտք էր գործ ձարել : Ո՞վ գիտէր թէ Հայաստանի հանրապետութիւն հռչակուած էր, թէ թուրք կառավարութիւնը բարեացակամութիւն կը ցուցնէ հայ որբերու հաւաքման համար եւն . :

Որբերը լեցուն էին Ս . Կիրակոս Եկեղեցին : Ինչպէս

(*) Այս ընտանիքը նախաջ Մնեռայի եղբոր կիսն էր, իր այրի աղջիկը Ազնիւ՝ փոքրիկով մը, եւ իրենց ազգականուհին՝ իր քոռնիկով :

նաեւ բարձրաթիւ զեղանի հայուհիներ ազատուած էին թրքապան եւ քրտապան ճիրաններէն :

« Մայրիկս » զիս առաջնորդեց Հայոց Եկեղեցին, թաղականութեան ատենապետ Պ . Յովհաննէս Տաղլեանին, որպէսզի արհեստաւոր վարպետներէն մէկուն մօտ աշակերտ դնէ զիս :

Հասանք հոն, Պ . Տաղլեանը կնոջ բաղձանքը լիովին չլսած — « չըլլար, չենք կարող » պտուայ : Ես որ ըսկեղբը չէի խօսած, ըսի . — Պ . Տաղլեան, այս կինը Քղեցի է, իսկ ես Մշեցի, կը տեսնէք ինչ պայմաններու տակ կը գտնուիմ, հետեւաբար աւելի ձեր պարտականութիւնըն է ինձ նմաններուն ապաստան տալ, արհեստի դնել, քան կնոջ մը որուն ձայնն անգամ լսել չուզեցիք :

« Չափահաս ես », ըսաւ եւ խղեց : Իսկ ես կրկնեցի թէ թուրքերու քովէն նոր փախած էի, անոնք կ'ապրէին քաղաքի մէջ, հետեւաբար կեանքս վտանգուած էր եթէ բռնուէի : « Գոնէ մինչեւ ինձմէ յոյս կտրելը՝ ապաստան տուէք, եթէ բռնուիմ կը սպաննեն » :

— « Էհ, հաղարաւոր քեզի պէսները դացեր են, մէկըն ալ դուն եղիբ », դոչեց ատենապետ Էֆէնտին . . .

Յուզուած սրտով ու արտասուելից աչքերով դուրս ելանք աղբի տունէն, եւ քիչ մնաց պիտի կորսուէի, եթէ քոմիսէրը Մշեցի եւ հօբս ծանօթ չըլլար :

Մարիամ բաջին զիս տարաւ ճապարջուրցի Աղաճան անունով որմնաղիր վարպետին որ գործի առաւ զիս, ինչպէս պատուարողը : (Տիրապէքիբի մէջ սովորութիւն էր կիները աշխատցնել շինութեանց մէջ) : Հետեւեալ օրը հում աղբուէ պատի շինութեամբ զբաղած ըլլալով, վարպետս լուր չունեցաւ թէ ինչպէս առեւանգուեցայ թուրքերու կողմէ, որոնց տունէն հետու չէր մեր աշխատ-

տանոցը :

«Մայրիկս» հետեւեցաւ զիս տանողներուն, թէ եւ քարերու տարափի տակ, բայց դուռը նշան ըրած էր, եւ զնաց ու վերադարձաւ ոստիկանի մը հետ :

Աղաներս զիս ներս կը քաշքշէին, նախատինքի ու անարգանքի խօսքերով :

— «Ուլան Ալի, ութա՞նձատան կենէ կեամբուր տինինէ տէ՞ծնարն » . . . :

Եւ ահա դուռը զարնուեցաւ եւ ոստիկանի մը գլուխը երեցաւ, առաջնորդութեամբ մայրիկիս : Չէին ուզեր զիս յանձնել, բայց ոստիկանը հրաման ստացած էր անպատճառ տանելու : Ան տարաւ ոչ միայն զիս, այլեւ առեւանդիչներս ալ :

Ոստիկանապետին առջեւն էի : Առաջին հարցումը եղաւ թէ ո՞ր տեղացի էի :— Ըսի՝ Մշեցի : Ինձի հետ առանձնացաւ եւ քրքրեց թէ որ գիւղէն եմ, եւ այլն :

Մանրամասն բացատրեցի, ծանօթացաւ եւ սկսաւ հայերէն խօսիլ հետս : Վերջն ալ ըսաւ. « Մի վախնար, քեզ կ'ազատեմ » : Չյայտնեց իր անունը, բայց աչքերը թրջեցան, վերջապէս չկրցայ հասկնալ այդ մարդուն ու ըլլալը :

Յետոյ ներս կանչեց առեւանդիչներս եւ հարցուց թէ ի՞նչ կ'ուզէին ինձմէ :

— Մեր հովինն էր, փախաւ, բռնեցինք :— Լաւ, բան մը գողցած հետը տարա՞ծ էր : = Ոչ, միայն թէ ասկից երեք ամիս առաջ երկու գառնուկ կորսնցուցեր է : — Լաւ, ամիսը ի՞նչ կը վճարէիք իրեն : = Էհ, մեր քով կ'ապրէր, ի՞նչ պիտի վճարէինք :

— Ատ ալ աղէկ (պունա տա փէքէյի), բայց մտիկ ըրէք : Այս աղան գտնուած է ձեր ծառայութեան մէջ՝

առանց վճարումի, իսկ կորսնցուցած երկու գառնուկի պարագան ալ սապէս է : Ըսենք թէ սա ծառանիդ թանկարժէք գաւաթներով ձեզի սուրճ բերած ատեն սահեցաւ ինկաւ, եւ գաւաթները կորսեցան, ատոր համար կարելի՞ է բռնադատել մէկը որ բնաւ վճարուած չէ : Հայտէ, հայտէ, լմնցաւ, եթէ տղուն բախ մը սլատասի, սլատասխանատուն դուք էք, ան աղատ է » :

Աղաներս դիտիկոր հեռացան, իսկ ես ուրախ էի եւ քոմիսէրին ձեռքը համբուրելով հեռացայ :

Այդ տարին անցուցի վարպետ Աղաճանի քով եւ հետզհետէ արհեստին կը ծանօթանայի : Գործաւորի օրավարձը առհասարակ 15 դրուշ էր, իմինս բարձրացաւ 20ի, այսինքն մէկ մէճիտ :

Յաջորդ տարին վարպետ Աղաճանի գործի նուազութեան պատճառաւ, ծանօթացայ վարպետ Տոնապետին եւ իբրեւ աշկերտ որմնադրութեան՝ աշխատեցայ շուրջ մէկուկէս տարի : 1920ի ամբան, վարպետիս հետ կ'աշխատէինք Տաղզափուսիի մօտիկ, Իզդէթ փաշա ճատկսիի վրայ փուռի մը շինութեամբ, որու վրայ ալ բարձրացաւ երկյարկանի սղանդուկ մը : Ծուրջ տասը գործաւորներ, մեծ մասով Քիւրտեր էին մեր հետ, որոնց գործի ընդունելու եւ աշխատեցնելու պատահութիւնն ալ ինձ տրուած էր, իբրեւ « ըրդատ պաշի » :

Թէեւ չէի ուզեր քերտ գաղանները գործի առնել, անոնց աչքերու մէջ դեռ սճրի հեռք կար, բայց ի՞նչ ընէինք, հայ գործաւորներ նուազ էին : Մեզ հետ աշխատող Քիւրտերը Մշեցի էին եւ թիւով հինգ, Սլօ, Տաւրէշ, Ուսօ, Սայիտ, եւ Մուհամէտ :

Վերջինս աշխատանքի մէջ օր մը ընդդիմացաւ ինձ, երբ իրմէ փայտ կ'ուզէի փուռի կամարին կաղապարը

չինելու համար : Բերած փայտն անյարմար ըլլալով երկրորդ մը ուղեցի :

— « Վա՛յ, դուն Հայու կտոր մը ըլլաս ու մեղի հրամայես հոս խլամ երկրի, եւ խլամի դործի մէջ, քեզ ողջ ձգողին . . . »

Եւ կարգ մը աղտոտ խօսքեր :

— Լաւ, ըսի, չէ՞ որ դուք այս տեղ հայ վարպետի չնորհիւ կ'աշխատիք ու կ'ապրիք : Ուրեմն դուք առիթ չէ՞ք փախցնէր ողջ մնացողներուն ալ սպառնալու : Գնա, ինչ կրնաս ըրէ :

Քիւրաք բողոքեց վարպետին որ կը բացակայէր : Վարպետս « ես չեմ խառնուիր » ըսաւ : Այս անգամ բողոքեց տան տիրոջը հօմէր էֆէնտիին եւ նոյն պատասխանը ստացաւ :

Իսկ ես գացի միջադէպը բացատրելի բոլոր հայ վարպետներուն եւ այդպիսով պատճառ հանդիսացայ երկար առեն պարապ պտտելուն, քանի որ խլամ վարպետ չկար :

Մեր Հայերուն դահիճը դարձեալ իր ընկերներուն միջոցաւ խնդրեց որ դործի առնենք, հօմէր էֆէնտիի ներկայութեանը ներողութիւն խնդրեց, ու վերսկսաւ մեղի հետ աշխատիլ, չափազանց խելօքցած :

10.— ՎԻՊԱԿԱՆ ԱՆԱԿՆԿԱԼՆԵՐ

Անյուստալին ըլլալով, հետզհետէ դասայ ազգական եւ գիւղացիներէս եօթը հոգի, հետեւեալ պարապաներուն մէջ, ինչպէս եւ բաւականի թիւով հայրենակիցներ :

1920ի կէսէն 1921 թուականը եղաւ նպաստաւոր կն-

ծի համար, թէ անձնական յաջողութիւններով եւ թէ ազգականներու զիւտով :

Մէկ կողմէ քարակոփութեան եւ որմնադրութեան արհեստը կը սորվէի վարպետ Տօնապետի մօտ, միւս կողմէ, Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյ մէջ դպրի պարտականութիւն կը կատարէի, ինչ որ մեծապէս օգնեց ազգականներս գտնելու :

Արդէն իսկ ծանօթացած էի քանի մը հայրենակիցներուս, շինութեանց եւ եկեղեցիի միջոցաւ, հիմա կարգը ազգականներուս էր :

Կիրակի առտու մը Ս. Կիրակոս եկեղեցին կը թնդար զանազան կողմերէ ճողոպրած հայ բեկորներով, որոնք բարձրաձայն կ'աղօթէին Աստուծոյ :

Նորընծայ Աշոտ քահանան որ նոր ձեռնադրուած էր Գիւտ եպիս. ին պատարագ կը մատուցանէր \ միւլիոն նահատակներու հոգւոյն : Ես ալ « Սուրբ, սուրբ » կ'երգէի, երբ ետեւէս մէկը մշտեց : Երկրէն մեր դրացի Մեղտի դիւզէն Աստուածատուրի Արօն էր, որ կ'աւետէր, հօրս Քեռիի աղուն Միհրանի ողջ մնացած ըլլալը :

Պատարագը աւարտեցաւ, երբ բակը ելայ, գլխաւորուեցայ Քեռի Միհրանէն զոր չէի ճանչնար, բայց երբ բացատրեց, հասկցայ որ Մհերն էր հօրս հարազատ մօրեղբորորդին, Դոմ դիւզէն :

Շատերու նման այս երկու եղբայրներն ալ, Մհեր եւ Եղօ, փախչելով իրենց գիւղի բռնապետ հաճի Նէգիրէն, տարիներ առաջ Տիարպէքի էին ապաստանած : Եղօն Ամերիկա անցած էր :

Քեռի Մհեր զիս առաջնորդեց իր տունը, ծանօթացնելով իր ընտանիքին : Ունէր երեք աղջիկ եւ երկու մանչ, ինչպէս եւ կ'իներ, որոնք շատ աղնիւ զուրկուրանք

ցոյց տուին ինձի: Այնուհետեւ միշտ կ'այցելէի իրենց տունը, իբրեւ արիւնակից եւ իրենց փափաքով կը պատմէի իրենց սիրելիներու խողխողման պարագաները: Յետոյ գտայ հօրեղբօրս աղջիկը՝ Ապրընձը, որու հետ Քիւրտերու ընկերակցութեամբ եկած էինք մինչեւ Լճէ, բայց իմ կեանքս անտանելի դարձած ըլլալով, ձգեք փախեր էի: Ո՞վ կը յուսար որ այդ Քիւրտերը սովամահ ըլլալով, Ապրընձը պիտի յաջողէր ազատիլ եւ Փարզինի քրիստոնեաներու հետ դալ հասնիլ Տիարպէքեր:

1920ի ամառն էր: Անամպ օր մը, փողոցի մէջ հող կը մաղէինք, Հայու մը տան աւերակներէն, ես եւ երկու բողբոջական Հայուհիներ, երկու քոյրեր, Մարիամ եւ Կատար: Մէկ ալ տեսնեմ այդ տունէն աղջնակ մը եկաւ զոյգ սափորներով ջուր տանելու:

Ուշադրութիւնս գրաւեց ատոր նմանութիւնը մեր Ապրընձին: Արդեօ՞ք ան էր: Ոչ, չէի յուսար որ ան սովէն ազատուած ըլլար: Աղջիկը լեցնելով իր ջուրը զնաց, բայց շատ չանցած դարձեալ եկաւ: Հոգիս կ'ալեկոծէր, եւ սկսած էի աշխատակիցներուս պատմել անցուղարձը: Անոնք թելազրեցին անմիջապէս մօտենալ եւ հարց տալ: Թուլացայ անդամ մը եւս, կամքէս անկախ պատճառով: Չգիտէի ինչու համար քարացած էի: Միայն միշտ կը խօսէի Ապրընձի մասին եւ աղջկան վրայ էր ապշահար նայուածքս:

Դարձեալ զնաց ան, մինչ ես այնքան կը տանջուէի: Պիտի խենդենայի: Չէ, այս անգամ գալուն պէս պիտի հարցնեմ, ինչ կ'ուզէ ըլլայ:

Բարերախտարար չուշացաւ եւ այս անգամ դեռ 50 քայլ կար տունին մօտենալու, երբ ձեռքին գործիքը ձգեցով, դէպի իրեն ուղղուեցայ:

Մի ըսէք որ ինք ալ նոյն կրակէն բռնկած ըլլալով՝ կը շարունակէր մէկէ աւելի անգամներ դալ ջուր տանելու:

Երբ տեսաւ իմ շարժումս, կուժերը դետին դրաւ, եւ — « Լեւոն — Լ — Ե — Լ — Ո — Ն » ճշալով հաղիւ իրեն քով հասած թեւերուս վրայ ինկաւ կէս ուշաթափ...:

— Հա, քոյրիկս, ես եմ: Ապրընձ, ես, մի լար, մի լար:

Ապշած աշխատակիցներս բազմաթիւ անցորդներով շրջապատած էին մեզ եւ կ'արտասուէին մեզի նման:

Իրեն հետ դացի տեսնելու իր բնակած տունը, ու ապա վերադարձայ դործիս:

Շատ չանցած Մարիամ մայրիկը մեկնեցաւ Խարբերդ, իսկ ես փութացի անցնիլ Շէյթանպաղար թաղը ուր կը բնակէր հայրենակիցներէս Կուրավու դիւղացի Թաղէօսը: Քանի մը օր անոր մօտ մնալով, վարձեցի երկու սենեակնոց տուն մը իրեն կողքին, ապա քեռի Մըհերի օգնութեամբ դացինք բերելու քոյրիկս Ապրընձը, ազատելու համար ուրիշի ծառայութենէն:

Թէեւ դժկամակեցան, բայց ի վերջոյ տեղի տուին: Երախտազիտութեան արժանի էին այդ մարդիկը, Խընդուդ ձպուրը (քաղզկացի, կաթուղի), իր կինը եւ կօշկակար դաւակը Հապիպը, որոնք քոյրիկս ինձ յանձնելու դժկամակութիւնը ծայրայեղութեան տանելով, պատճառ դարձան որ չկարենայինք մեր երախտազիտութեան տուրքը տալ:

Այլեւս քոյրիկս քովս էր ու ես երջանիկ էի: Ամիս մը չէր անցած եւ վարպետ Տօնապետի հետ Ձիֆթէ Խանի դիմաց դարձեալ փուռ մը կը շինէինք, երբ դէմս ելաւ Լճեցի Աստուածատուր, չէկ մաղերով ու կլոր հա-

սակով տղայ մը, եւ պատմեց. — Լեւոն, դուն Մշեցի՞ էիր, այնպէս չէ՞: Եղբայր, դործով մը Լճէ գացեր էի: Հոն մշեցի Բենիամին, սեւ մագերով, նիհար, բարձրահասակ տղայ մը կայ, որ կատարեալ Քիւրտ դարձած է: Նոյնիսկ Հայերուս նեղութիւն կուտայ, իր պէկին թելադրութեամբ: Բայց երբ իրեն խօսեցայ քու մասին, կը գուշակէր թէ դուն իրեն ազգական եւ համագիւղացին կրնաս ըլլալ: Ահա իր նամակը:

Եւ առնելով կարգացի.

— « Անձանօթ հայրենակից Լեւոն, գրաբերս Աստուածատուրէն իմացայ քո գոյութիւնը որ իրբեւ դպիր ծանօթ ես Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյ մէջ, մինչ ես կորսնցուցած եմ մայրենի լեզուս: Սակայն կարող եմ գրել ու կարդալ տակաւին: Ես Պաղուայ Սեղրակի տղան եմ, հայրս բանտը մեռաւ 1907ին: Բայց ի՞նչ կ'ըլլար որ հըրաչքով մը դուն ալ քեռի Սարգսի տղան Լեւոնը ըլլայիր որու գոյութեանը մասին տեղեակ եմ, ասկէջ հինգ տարի առաջ տեսած ըլլալով Հայնէ քաղաքը: Յամենայն դէպս գրէ ինձ ինքնութեանդ մասին ո՞վ որ ալ ըլլաս, կը բաւէ որ Մշեցի ես »:

Ալ տարակոյս չկար որ մեր Բենիամինն էր, համագիւղացի: Ազգական եւ դասընկեր, ինձի համար ամէնէն սիրելին դպրոցին մէջ, որովհետեւ իրենց տան հետ միասին գութան կը լծէինք եւ չիման մէջ էինք:

Կը մնար ուրեմն կարելիս ընել ազատելու համար Բենիամինը Քիւրտերու ձեռքէն: Դժբախտաբար այդ չըջանին քաղաքը զինուորագրութիւն կար եւ ստիպուեցայ յետաձգել նպատակիս իրազորութեմը: Բայց հագիւ ամիս մը անցած էր, երբ խաղաղութիւնը վերահաստատուեցաւ քաղաքին մէջ: Զորեպաններու միջոցաւ

նամակներ զրկեցի եւ Բենիամինը եկաւ: Երբ հասած էր քաղաքի առջեւ Տիգրիս գետին եղբրքը, զինուորութեան վախէնհոն մնացած եւ իր ուղեկիցներուն հետ ինձ լուր զրկած էր: Փութացի առաջնորդել, բայց չճանչցայ, իրենց ցեղը թաւամաղ ըլլալով, ինք եւս քսան տարեկանին 30 տարեկան մարդու երեւոյթն ունէր, մինչդեռ ես որ իրեն տարեկից էի, դեռ բոլորովին լերկ էի:

Ինք դիւ ճանչցաւ: Իրար փաթթուելով տուն եկանք մեծ ուրախութեամբ:

Շուրջ տարի մը ինձ մօտ մնալով, որմնադրութիւն սորվեցաւ, յետոյ բաժանուելով ամուսնացաւ տեղացի կնոջ մը հետ եւ առանձին տուն — տեղ եղաւ:

Ասոր յաջորդեց մեր գիւղացի Պօղիկ անուն տղու մը երեւումը: Ասոր եղբայրն ալ, Խոսրով, ինձի պէս ազատուած, Քիւրտերու հետ Տիգրանակերտ եկած եւ Խարաճա տող հասած էր, ուր հովուութիւն կ'ընէր: Բայց Պօղիկը այդպէս չէր ազատուած: Ան 1912ին հօրս հետ երկրէն մեկնած էր աչքերու ցաւին համար: Երբ հայրս Պուրկարիա երթալու համար ճամբայ ելած էր, հագիւ Ատանա հասած, չյաջողելով անցնիլ, ետ եկած էր:

Աշնան առաւօտ մըն էր, ես կ'երթայի Արասա կոչուած տեղը չոր պտուղ եւ խաղողի բուպ առնելու համար: Այդ օր գիները յարմար չըտնելով, փոքրաքանակ վաճառողէ մը 200 հատ ընկոյղ առի, եւ ճանապարհին ջարդել ուտելով կը վերադառնայի տուն:

Պալըզիլար պաշի, այրած խանութներու տեղը հաւաքուած ծախու անասուններու մէկ հսկիչը աչքիս դարկաւ: Իսկ եւ իսկ նման էր Պօղիկին: Մաքուր հագուած, Փէսով — ծոպով երիտասարդ մը, բայց աչքերը զինք կը

մատնէին :

Մօտեցայ եւ թուրքերէն հարցուցի թէ ո՞ր տեղացի է :

— «Պուրալը ըմ », ըսաւ :

Քիչ մը հեռանալով երեք անգամ դարձայ եւ նորէն հարցուցի, բայց անմատչելի մնաց : Վերջին անգամ նախատուեցայ եւ հեռացայ :

Մէկ շաբաթ յետոյ, հայրենակիցներէս Փողորկով գիւղացի թումասը որ հաճի Սահակ վարպետի հետ Պոզէի աղային տունը կ'աշխատէր, պարզեց իրականութիւնը, գացի անոր հետ եւ համբուրուեցանք : Տեղեկացուցի իր եղբոր ողջութեան մասին եւ իր էֆէնտիին շքանորհիւ յաջողեցաւ շուտով տանիլ իր քովը, բայց մէկ տարի հազիւ ապրեցաւ խեղճը :

1921 տարին հարսանիքի շքան էր Տիարպէքիր գտնուող Հայերու համար : Մեր հայրենակիցներէն մօտ 30 նորահաս տղաք ամուսնանալով ընտանիք կազմեցին : Կարգը եկած էր ինծի, 20 տարեկան հասակիս (1921 մայիսին) ես ալ ընտրելով հազիւ 15 տարեկան, բնիկ Լճեցի Մաքրուհի Յովսէփեանը որ կը գտնուէր մօրաքրոջը քովը, ամուսնացանք : Խնուսի շքանէն ալ, տարեկից ընկերս Գեղամ Դաւիթեան Հարամիկ գիւղացի, Քեռիկ Մհերի միջոցաւ գիմեց ինծի, խնդրելով քրոջս հետ ամուսնանալ : Տեսնելով տղուն ուշիմութիւնը, առանց ձեւակերպութեան ընդունեցի, սրով այդ տարին ամուսնացաւ նաեւ քոյրիկս Ապրշումը, կնքահայրութեամբ քեռիս Մհերի :

Ինկած էինք այլեւս բնական ճամբու վրայ, բոլորս ալ ամուսնացած, քիչ շատ գործ ունէինք եւ իրարմով կը մխիթարուէինք :

11.— ՆՈՐ ԱՆԱԿՆԿԱԼՆԵՐ

1922ին ժամանակ մը սկսած էի առանձին աշխատիլ, վարժ ըլլալով այլեւս որմնագրի արհեստին :

« Էջէկ Համամի » կոչուած բաղնիքի նորոգութեան կ'աշխատէի, բաղնեպան հաճի Ահմէտի հսկողութեան տակ, երբ Տիարպէքիր հասան բազմահազար յոյն աքսորականներ, Օրտուէն, Տրապիզոնէն եւ ուրիշ շքաններէ : Թալանուած, սըլոտ, սովահար բազմութիւններ որոնք շատ կը յիշեցնէին մերիններու վիճակը... :

Հաճի Ահմէտ ատոնցմէ 5—6 ընտանիք բերաւ լեցուց բաղնիքը, այլ մարդիկը ինծի հետ աշխատցնելու համար, օրական մէկ մէկ օխա հացի փոխարէն :

Այս թշուառները տեղաւորուելով բաղնիքին խոնարհիկներուն մէջ, իրենց տառապանքին ճամբէն հաւաքած ժանտատենդի մանրէներով զիս ալ վարակեցին եւ անկողին ինկայ, անընդհատ 45 օր առանց որ եւ է սընունդ ստանալու :

Իժիշկ Զիա պէկ, աղնիւ մարդ մը, կը խնամէր զիս առանց փրկութեան յոյս ներշնչելու : Հիւանդութեանս ծանրութեան տակ, մէկ բան միայն կը զգայի, — մեռելներու մահազանգը ժամուն կոչնակով : Այդ հիւանդութենէն վարակուողներու 100ին 80—85ը ոտքի չելաւ : Իմ գտած ազգական — գիւղացիներս զիս շքանատած՝ կուգտած ազգական կորսուած համարելով : Ատոնց վախճատուլային արդէն կորսուած համարելով : Ատոնց վախճատուներ բուն ցաւէն աւելի ծանր, աւելի սրտաճմրկ էր : Երբ ուշքի եկայ, «անօթի եմ» կ'աղաղակէի : Իժիշկը պատուիքի եկայ, «անօթի եմ» կ'աղաղակէի : Բայց խեղճերը քաշի թոյլ չտուին որ բան մը ուտեմ : Բայց խեղճերը քաշի քանի զիշէրներ անբուն անցուցած էին ինծի համար եւ

երբ տեսան որ խօսիլ կը սկսիմ, այդ զիշեր իրենց տուները դացեր էին:

Անոնց բացակայութենէն օգտուելով, պնդեցի նորհարս կնոջս որ ճուտապ (ֆէշկէֆ) եփէ, չզիմանալով իմ թախանձանքիս տեղի տուաւ: Գնուտապը հազիւ կերած, ելլել նստելու ուժ զգացի: Հետեւեալ առտու մերինները եկան եւ յանդիմանեցին ճուտապ եփողը: Բայց ես պնդեցի կրկնել, առանց մտիկ ընելու բօխչի խրատը:

Գնուտապ մը եւս եւ ոտքի եմ արդէն: Երկաթէ մէթըը ձեռքիս որպէս անթացուպ բռնած՝ զիս արեւի կը հանէին, օդ կ'առնէի եւ կուզայի ներս: Շարաթ մը եւս: Ազատուած էի:

Կատարելապէս լաւանալէ յետոյ, դարձեալ բաղնիքի նորոգութեանը վերադարձայ: Զայն նորոգելէ յետոյ, բաղնիքան հաճի Ահմէտ զիս աշխատցուց իր անձնական տունը, եւ վերջաւորութեանը կերաւ 1200 զրուշ արծաթ դրամս: Յետոյ քաղաքապետ Իհսան պէկի այգին « քէօշկ » ի մը շինութեան կապուեցանք: Դեռ չէնք չվերջացած զնաց, միասին տանելով 30 արծաթ իրաւունքս: Երբ տեսայ որ տարիքս փոքր ըլլալով չպիտի կրնամ իրաւունքս պաշտպանել, որոշեցի մտնել հեղինակաւոր հայ վարպետի մը քով:

Հաճի Յակոբը (Թուրքերը կ'ըսէին՝ Ուստա Շէֆքի) զիս ընդունեց իր մօտ: Օրական երկու արծաթ մէճրտով, մինչդեռ ինք օրավարձքս կը հաշուէր հինգ արծաթ: Ինչ որ ըլլար գոհ էի, որովհետեւ հրաշալի վարպետ էր եւ սորվելու շատ բան ունէի:

Դժբախտաբար մարդը մեռաւ, երբ հազիւ վեց ամիս կար որ իր մօտն էի:

Քանի մը խօսք՝ այս վերջին վարպետիս մասին որ զիս առանձին տեսած ատեն դառնագին կուլար:

— Վարպետ, ըսի օր մը, առանց ճարտարապետական դպրոց մտնելու, դուն կը տիրես ճարտարապետութեան մէջ: Բայց ամէն կողմէ կը լսեմ բամբասանքներ քու մասիդ, իբր թէ օղեմոլ ես դարձած, ինչ որ կը վնասէ համբաւիդ եւ արհեստիդ:

— Ախ տղաս, ըսաւ, խֆլաին բարեկամներս ըմունը զիացին, էրկու տիմրներս լէ ընուցա հիզը, մէկ 18, մէկէ 24 տարեկան, էրկուք լէ ինէ ահլա վարպետ: Աղջիկս թողիւրին, էն լէ տանաս թուրք բիճը տունիս մէջը... սրտիս վրայ... որ խպրազը իմ տեղս եղնա, չի լամի:

Եւ խեղճ մարդը գլխու փաթթոցն ալ ցոյց տուաւ լալով, լացուց եւ զիս:

Օղին մէկ կողմէն, հարազատներու արիւնը, աղջկան իր տան մէջ թուրքի հետ ապրիլը եւ իր գլխու փաթթոցը վերջ տուին խեղճ մարդու կեանքին: Այս անգամ մտայ էֆգաֆի գործերու մէջ, ուր կ'աշխատէի ամսականով ինչպէս իրենց գրասենեակի անդամները, գոհացուցիչ գումարի մը փոխարէն:

×

Այդ 1922 տարին էր որ գտայ արիւնակից մը եւս: Երեք տարիէ ի վեր կը տեսնէի Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյ մէջ: Ես դպիր էի, ան ալ սարկաւազ էր: Կլոր հասակով, գանդուր մաղերով, չարածճի աչքերով, լուսանկարչութեան եւ դարբնութեան արհեստներուն ծանօթ, ուշիմ տղայ մը, անունը՝ Պահրի:

Այս անունը ուշադրութիւնս կը գրաւէ եւ կը հե-

տաքրքրուիմ իրմով: Պատարագէն վերջ ընդհանրապէս կիրակիները ժամու բակի մէկ անկիւնը քաշելով, յայտնեցի իրեն հանդէպ ունեցած զգացումս:

— Պահրի, ըսի, ես բնիկ Մշեցի եմ, այսինքն Պաղլու գիւղացի... Մենք հօրեղբայր մը ունէինք որ կը բընակէր քաղաքը, Ջոջիկեան Գասպար անունով, ունէր Մամիկոն անուն մանչ մը, եւ իր մեռած երէց զաւակին՝ Մելիքի զաւակը՝ Պահրի, բաւական նման քեզի, ով զիտէ, խեղճ տղան ինչ պայմաններու տակ ոչնչացուցին: Ես անոր սէրը կը գտնեմ քու մէջ, իցիւ թէ ան ըլլայիր:

Տխուր ժպիտ մը պատկերացաւ երեսին, առանց ինքզինքը յայտնելու:

— « Զգէ, եղբայր, մենք ալ այստեղ կորսնցուցինք մեր ամբողջ սիրելիները, մի բանար այս տխուր էջը »:

Զէի կրնար յուսալ թէ ան կրնայ ըլլալ, որովհետեւ, ամէն մարդ կը կարծէր որ Ամսիի տղան է, ինչպէս ես կը ճանչնայի, վարպետ Ամսին: Ծագումով Ասորի, հայասէր եւ հայախօս, կինը Հայ, եւ հայ թաղի բնակիչ, հայր երկու երիտասարդներու, Տիգրան եւ Պահրի, առաջինը ամուսնացած եւ զաւակներու տէր, հօրմէն բաժնուած: Իսկ վերջինը խնդրոյ առարկայ պատանին է որուն պատմութիւնը քիչ յետոյ պիտի պարզարանուի:

Իմ վրայ ունեցած սէրը հեղձեալ խորացաւ, ես այդ կը զգայի, բայց կը մտածէի թէ պարզ համակրանք մըն է: Զուր փորձ քոզարկելու ճամարութիւնը...

Նոր ազատուած մը եւս կ'աւետէին ինձի հայրենակիցներս ժամու բակէն:

Մուշէն թուրք սպայ մը եկած էր, իր հետ ունենալով « նէֆէր » մը, որ մեր հայրենակիցներէն է եղեր, փոսպան Ալավէրտիի որդին Աղատը: Սպային քովէն

փախչելով ապաստանած էր մեր քով: Հարկ էր օր առաջ փախցնել Հալէպ:

Մեր հայրենակիցներէն մէկուն հետ երբ կը ներկայանայ Պահրիին լուսանկար հանելու համար, Ալավէրտեան շուտ մը կը ճանչնայ մեր տղան, բացականչելով:

— Դօ Ջոջոյի տղայ, դու եղեր ես պատկերահա՞ն: Դու...

Այդ հայրենակիցս ալ Փողորկով գիւղացի թումաման էր, որ քովս գալով ըսաւ, « զիմ անկճկէն կ'ուզեմ »:

— Ի՞նչ կայ թումաս, խէր էղնի, ըսէ տեսնենք, կու տամ զքու անկճկէն:

— « Դօ հայ սպա օղորդ էտի ճր Ջոջոյի թոռն է եղի: Ծուռնճու տղէն հաստատեց »:

Թումասի « անկճկէն » օղի մըն էր, խմեց եւ աչքալոյս մաղթելով դնաց:

Ես ալ ուղղուեցայ դէպի դարբնոց ուր կ'աշխատէր Պահրին, հազիւ հոն հասած, աչք կտարեց որ բան չխօսիմ այդ պահուն, այլ առանձին:

Համբերեցի մինչեւ որ առիթ ներկայացաւ: Թուրք մը եկաւ ըսաւ թէ բանալին կորսուած էր եւ ընտանիքով դուրսը մնացած են: Պահրին առաւ իր գործիքները եւ գացինք: Ճամբան կը հարցնեմ, — Տղայ դու ի՞նչ արիւն ունիս որ անտարբեր կը մնայիր ինձի հանդէպ...:

Պատասխանը եղաւ անուղղակի.
— Լաւ, Լեւոն, Յովօն ի՞նչ եղաւ: — Ռուսաստան է, ողջ է: — Հապա Ներսէ՞սը. — Ներսէսը զարնուեցաւ: Ատոնք ձգէ բարեկամ, հիմա ըսէ նայիմ ի՞նչ պատիժ կ'ընդունիս: Եւ փաթթուեցայ վղին:

Յետոյ ժամադրուեցանք մեր տունը եւ համբոյրով

բաժնուեցանք :

Յաջորդ կիրակին միասին դարձեալ եկեղեցին արարողութեան կը մասնակցէինք եւ կը բաժնուէինք : Կէսօրէն վերջ, իր լուսանկարի մեքենայով մեզի եկաւ : Անհամբեր կը սպասէինք : Սեղանին վրայ նստած երկուստեք կը խօսէինք մեր ահաւոր անցեալի մասին : Չեմ գիտեր ժամերը ինչպէս սահեցան . . .

Յաջորդ շաբթուն Պահրի խանութին մէջ թուրք յաճախորդէ մը ծանր խօսքեր կը լսէ : Միւս կողմէն ալ զիս տեսնելով վերջիչեց անցեալը եւ որոշեց անցնիլ Հալէպ , թէ ազատ ըլլալու եւ թէ ողջ մնացած ազգականներ գտնելու համար : Ծատ չանցած անցազիր ստացաւ ու զնաց , թելադրելով շուտով հասնիլ իրեն : Եւ իբրեւ յիշատակ թողուց լուսանկար մը , իր եղբայրական սիրոյ կրակով օծուած :

Վերադարձայ քաղաք սրտարեկ : Յարգանքս աւելցած էր հանդէպ վարպետ Ամիին , որ մէկէ աւելի որբեր մեծցուցած եւ բախտի տիրացուցած էր : Մեծ տղան Տիգրանը , որ այդ ատեն մէկէ աւելի զաւակներու տէր էր , նոյնպէս որբ էր եւ որդեգիր , մինչդեռ ամէն մարդ իր զաւակը կը կարծէր : Բաժան կ'ապրէին , բայց միասին կը գործէին :

×

1923ի գարունն էր , Քէմալական իշխանութեան կողմէ հինգ հոգինոց պատուիրակութիւն մը Անատոլու շրջելով հասաւ Տիարպէքիր : Հրամանադրով մը պահանջեցին որ 22—45 տարեկան զինուորացուները զան յանձնուէին : Յաղթական Քէմալի կողմ արձագանգ գտաւ եւ մարտի նման Քիւրտեր գիւղերէն քաղաքը թափեցան

յանձնուելու համար . մանաւանդ երբ լսեցին թէ անսատողները կախաղանով պատժուած են :

Խեղճ հայ մնացորդները չէին կրնար դերձ մնալ այդ նոր արհաւիրքէն , ուստի շատերը յանձնուեցան : Ասոնց մէջ էր նաեւ մեր Պահրիի եղբայր Տիգրանը :

Էնկիւրիէն եկաւ ճարտարապետ մը Էվգաֆի գործերը վարելու համար : Բերած հրահանգին համաձայն այդ հաստատութեան գործերը պէտք էր ամբողջը կապալով տրուէին շինելու : Ես որ ամսականով այդ հաստատութեան մէջ էի , ստիպուած էի յարմարիլ նոր ձեւին : Եկող ճարտարապետը զին մը կ'որոշէր այս ինչ կամ այնինչ գործին , նուազուրդով պէտք էր վերցնել : Երկու ճարտարապետներ կ'ուզէին կաշառքով մը տրուած գինը նոյնութեամբ իւրացնել : Իսկ ես արդէն գործին մէջն ըլլալով , կ'ուզէի ձեռք ձգել սկսած գործերս : Այդ պատճառով , երկու ճարտարապետները թշնամացան մեզի : Օր մը , նուազուրդի գործողութենէն վերջ անոնք հետեւեցան մեզի եւ թաղին մէջ յարձակեցան վրաս : Բարեբախտաբար մինակս չէի , կար նաեւ քեռայրս Գեղամը եւ ուրիշներ : Վերջինները ձգեցին փախան իսկ ես ու Գեղամը երբ տեսանք ազատելու ուրիշ միջոց չկար , գիմաղբեցինք : մէկմէկ բռնելով անոնց օձիքէն : Բայց խորամանկ շուները 3—4 զինուոր ալ ուրիշ փողոցով զրկած էին որոնք մեր ճամբան կտրելով ճիշդ դէպքին վրայ հասան եւ քարկոծեցին մեզ :

Դիմեցի Էվգաֆի վարչութեան , ինչպէս եւ քաղաքապետ Հիւսէյին փաշային , պարզելով խնդիրը : Անոնք կանչեցին , նախատեցին եւ այդքանով վերջացուցին :

Ատելութիւնը մեծ էր դարձեալ Հայերու հանդէպ , կը սպառնային նոյնիսկ ջարդել , Իզմիրի դէպքը դեռ

թարմ ըլլալով : Ատոր համար ալ իմ դիմումս օգուտ չունեցաւ :

Այդ ջղագրգռուած վիճակով տուն կը վերադառնայի , երբ փողոցի մը անկիւնը դիմացս թուրք մը ելաւ . առանց դիտումի արմուկս իրեն դպաւ , եւ ճաշարանէն առած խաչը քիչ մը ցիտաց . — Վա՛յ , մեծ յանցանք էի գործած եւ անարգանքի տարափին տակ լուաց զիս : Իսկ իմ պատասխանս եղաւ կարճ .

— Թող այդ անարգանքիդ կրկինը վիճակուի ինձ , եթէ չթքնեմ ձեր հողին , քիչ ատենէն :

Թուրքը սկսաւ կողկանձել եւ ես հեռացայ :

Հայերը սկսած էին մէկմէկ փախչիլ Հալէպ : Մերիններն ալ արդէն դացեր էին (քեռիս՝ Միհրանը եւ մի քանի հայրենակիցներ) : Կը մնար ուրեմն ճար մը գտնել եւ հեռանալ :

Այդ մտքով իսկ , հետեւեալ օրը ներկայացայ էվղաֆի վարչութեան , հաշիւս մաքրելու համար , բայց ուրիշ անակնկալ մը զիս վար դրաւ ութ ամիս եւս :

Գրասենեակին մէջ նստած էր նոր եկած ճարտարապետ մը , Բայիֆ պէյ , որու պաշտօնն էր Ծարդին եւ Ղարղան քաղաքներու միջեւ անցնող գետին վրայ կամուրջ մը շինել , որովհետեւ Տիարպէքիբէն Բաղէշ դացող ճամբան էր այդ եւ շատ անգամ ճամբորդները գետը կ'իյնային :

Մարդը դացած , տեղը ուսումնասիրած , քարահանքեր ալ գտած , Մարտինէն եւ Միտիաթէն 50է աւելի վարպետներ տարած եւ գործի սկսած էր : Այժմ եկեր էր Տիարպէքիբէն ալ վարպետներ տանելու , որմէ ես չկրցայ խուսափիլ :

Նախ հինգ հոգի էինք դացողներս : Ես , քաղզէացի տղայ մը Ապտիւլղանի եւ երեք թուրքեր , որոնց երկու-

քը հագիւ հոն հասած վոնտուեցան : Մնացինք երեք հոգի : Ես քաղաքը կը շահէի օրական 80 դրշ . արծաթ դրամ , իսկ այդտեղին համար խոստացուած էր 100 դրշ . : Ծատ չանցած յաջողութեանս շնորհիւ մինչեւ 130 դրշ . եղաւ , այսինքն 6 մէծիտ ու կէս : Ապտիւլղանին ալ գրագրութեան պաշտօնին կոչուեցաւ , ծանօթ ըլլալով թուրքերէնի եւ քիչ մըն ալ ֆրանսերէնի : Բաւական գոհացուցիչ էր օրավարձքը , բայց նեղացուցիչ էր մինակութիւնը , կտրուած էի բոլոր ազգականներէս զորս նոր հաւաքեր էի : Աշխատակիցներուս մէջ կային հայ կաթողիկէներ (Մարտինցի) , որոնք դժբախտաբար բառ մը հայերէն չէին գիտեր : Լաւ գոց գիտէին սակայն պատարագի արարողութիւնը : Կիրակի առաւօտները կը մտնէինք անմարդարնակ քարայրներ ու կը պատարագէինք . . .

Այդ քարահանքը կը գտնուէր Տիգրիսի մօտիկ Ղարղան քաղաքի հարաւային կողմը , Տէրտսին գիւղի մէջ : Իսկ գիւղը ամբողջութեամբ քարայրներէ կը բաղկակար , որ հայկական դրոշմ կը կրէին : Արդէն բնակչութիւնը հայ ըլլալով ոչնչացուած էր եւ քանի մը քիւրտ բնակիչ միայն կար հոն : Հեռուէն բնաւ գիւղի մը երեւոյթ չունէր , միայն պզտիկ ծակեր կ'երեւային : Բայց , երբ այդ ծակերէն ներս կը մտնէինք , կը տեսնէինք սենեակներ , գոմ եւն . , բոլորը միաձոյլ քարէ փորուած եւ կանոնաւոր շինուած :

Ծատ չանցած շրջակայ գիւղերէն ֆիւրտեր հաւաքուեցան մեր քով , գործ գտնելու համար : Ատոնց մէջ կային եւ Հայեր , որոնց նախապատուութիւն կուտայինք , որովհետեւ Մարտինցիները թուրքերէն չէին գիտեր , գրեթէ կառավարելը Ապտիւլղանին եւ ես էինք :

Հայերէն յետոյ , գործ կուտայինք այն ֆիւրտերուն

որոնք Հայեր պահած եւ ազատած էին:

Այդ շրջանի Հայերը որոնք վերադառուած կ'ապրէին քիւրտ պէկերու գիւղերու մէջ, բառ մը Հայերէն խօսիլ չէին գիտեր: Բայց ո՞վ կարող էր իրենց ազգին դէմ բան մը ըսել: Կը մեռնէին, կամ կը մեռցնէին: Անունները կորսուելու դատապարտուած էին, օրինակ, Աբրահամը՝ Իպրահիմ, Յովսէփը՝ Եուսուֆ եւայլն: Հետաքրքրուեցայ իրենց կրած ջարդի մասին: Իբրեւ պատասխան զիս առաջնորդեցին քարայրներու վերեւ, լերան գլուխը, ուր եւս կային մէկմէկ քարայր քանդուած եւ ոսկորներով լեցուն: Հայ բնակիչներուն կը մտախօսեմ էին: Ասոնց հոռովէլին փոխարէն կը լսուէր վայրի խոզերու խոնջիւնը, կաքաւներու կրկողոցն ու օձերու Փշշոցը: Խորապէս յուզուած, սկսայ անիծել Յիսուան ու Գրիգոր Լուսաւորիչը, որ սուրը առին Հայոց ձեռքէն եւ դայն վերածեցին բուրվառի, խաչի, սկիհի... Ուղեկիցներս տեսնելով վիճակս, յորդորեցին իրենց սորված քիւրտերէնով.

— « Պէսը — պրասօ — պէսը, խոշ դու ախրէ խօ վօնտա նագի լըվը »: (Հերիք եղբայր հերիք, հօ, խելքդ կորսնցնելու չես հոս):

Եւ հրաժեշտ առնելով իջանք, հետեւեալ օրը դարձեալ քարեր կռել կոփելու եւ կամուրջ շինելու համար...

Հետեւեալ օրը ճարտարապետ Ռայիֆ պէյ մեր քով եկաւ եւ սովորականի նման, վճարումները կատարելէ յետոյ, խնդրեց որ նամակով թելադրենք քաղաք մնացող քանի մը Հայ վարպետներու « որ դան օգնեն կամուրջի շինութեան »:

Վախ չունէի այլեւս, կանոնաւոր կը վճարուէինք, ուստի Հայերէն ձեռագրովս տեղեկացուցի հետեւեալ

Հայրենակից եւ բարեկամներուս որ անվարան ճամբայ ելլեն. — Մեր Բենիամինը, վարպետ Տօնապետ Գէորգեան, Միհրան Պօղոսեան, Ասորի Սայիտ, Հայրենակիցս Սուլուխ գիւղացի Ազատ Ումրեան, Խնուսցի Մուշեղ Կիօեան, եւ քեռայրս Գեղամ Դաւիթեան Խնուսի Հարամիկ գիւղէն:

Վերջինս մեր արհեստի մէջ բնաւ աշխատած չէր, բայց դժգոհ ըլլալով իր արհեստէն, բերել տուի թէ իմ քով քարակոփութեան վարժուելու եւ միեւնոյն ժամանակ լիովին կը վարձատրուէր:

Տղաքը եկան եւ աշխատեցանք մինչեւ ձմրան սկիւզբը: Բոլորս ալ բաւական դրամով վերադարձանք Տիարպէքեր, կրկին դալու խոստումով:

Տխուր եղաւ սակայն քաղաք հասած օրս: Քրոջս՝ Ապրըշումի մէկ տարեկան Սիրունիկ երախան մահացած էր, Հայոց եկեղեցին դրաւուած էր կառավարութեան կողմէ եւ զինուորական հիւանդանոցի վերածուած:

Ալ սիրտ չունէի մնալու, կ'ուզէի հեռանալ որ եւ է զնով: Շատ չանցած ծնաւ անդրանիկ դաւակս (Ռուբէն): Կնքահայր եղաւ վարպետս՝ Տօնապետ: Երախան հաղիւ 15 օրուան, կապոյտ հաղի բոնուեցաւ եւ երեք օրէն մեռաւ:

1924ի առաջին ամսուան վերջն էր: Սկսայ հեռանալու մասին մտածել: Երթալ Հալէպ ու անկից ալ աւելի հեռուները:

12.— ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ՏԻԱՐՊԵՔԻՐ ՀԱՒԱՔՈՒԱԾ
Բ Ե Կ Ո Ր Ն Ե Ր ՈՒՆ

1923 նոյեմբերին ատենները երբ թուրք կառավարութիւնը վերադարձեց Ս. Կիրակոս եկեղեցին, հայ ժողովուրդը սկսաւ արտագաղթի: Ծեր ու երախայ անցազրով, իսկ զինուորները փախուստով, որովհետեւ «պէտէլ» կը պահանջուէր: Սկիզբները ամէն մարդ զիւրաւ իր ապրանքը ծախելով կ'երթար: Բայց ի վերջոյ թուրքերը պոյքով հռչակեցին Հայոց ապրանքի եւ տուներու վաճառման գէմ: Ինչ փոյթ, սակայն: Ան որ վճռած էր իր ոտքի փոշին թօթվել, վճիռը դործադրեց առանց վախնալու ապրանքի կորուստէն: Ու դացին, դացին: Օրէ օր կը պակսէին բարեկամները եւ ազգականները: Հիմա կարգը իմս էր: Տասերեք հոգի Մարտինցի բարեկամ Արարի մը հետ սակարկեցինք մարդ գլուխ 8 հնչուն սակի, որ մեզ հասցնէր թուրք եւ սուրիական սահմանագլուխ: Ու մինչեւ Խապուր գետին եզերքը, Հասիճէ: Վճարումն ալ մեր ազատուելէն, մեր նամակը բերել յանձնելէ յետոյ պիտի ըլլար մերոնց կողմէ:

1924 փետրուար 15ի կիրակի առաւօտ համբուրուելով բաժնուեցանք սիրելիներէս:

Ոտքով քալեցինք մինչեւ Ֆապրիքա գիւղին եզերքը, երբ մթնեց ձիերը հեծնելով ճամբորդեցինք: Մեզ հետ էր նաեւ Պ. Յովհաննէս Տաղլեան, որ չէր ուզած մէկ օր իսկ ապաստան տալ եւ որ առանց մեր օգնութեան պիտի ըլլար « հազարումէկերորդը »: Գիշերը մինչեւ լոյս քշելէ յետոյ, երբ կը լուսնար ստիպուած էինք շեղիլ ճանապարհէն, ձիւնին եւ ցիխին յանձնուելով: Այդ ժամանակ հարկ էր իջնել անատուններու վրայէն, որովհետեւ կը

խրէին: Պ. Տաղլեանը դանդաղաշարժ ըլլալով, միշտ ետ կը մնար եւ փոխանակ իր քաղաքացիներուն, ես էի որ կ'ընկերանայի, չյուսահատեցնելու համար: Նոյն բանը իւրաքանչիւր ձի հեծած եւ իջած պարագային: Վերջապէս հասանք Հասիճէ, գրեցինք մեր նամակները, տրուինք մեր ազատարարին, ու անկից ալ կառք բռնելով ուղղուեցանք Տէր Զօր: Մեկնելէ առաջ քննութիւն տրուինք Փրանսացի հրամանատարի, յայտնելով մեր փախստեան պատճառները:

Հասանք Տէր - Զօր, որ եփրատով երկուքի կը բաժնուի, բաժնելով նոյնպէս զայն երկուքի: Երկու օր հոն մնալէ յետոյ, մեկնեցանք Հալէպ, եւ ցրուեցանք մեր ծանօթներուն տուները: Ես դացի մեր հայրենակից Յըրոնք գիւղացի Բարսեղի տունը, ուր մնացի մինչեւ կնոջս հասնիլը: Հետզհետէ եկան բոլոր մեր ազգական - բարեկամները, եւ այսպէսով ազատուեցանք:

Հալէպէն անցայ Պէյրութ եւ յետոյ Սելանիկ, շոգենաւին մէջ կորսնցնելով ունեցած դրամս: Ստիպուեցայ Ատանացի Հայու մը հինգ տոլարի ծախել կապերտ մը, որ քառապատիկ աւելի կ'արժէր: Վախուէն տարեկան հօրեղբայրս, Տ. Պսակ որ քահանայ էր Թաթար Փաղարճըքի մէջ (վախճանած 1931ին), 450 տրախմի զրկեց, բայց չկրցանք Պուլկարիա երթալ: Օրերով անօթի մնացինք Սելանիկի ժամուն բակը: Յուսահատեր էի, երբ հայրենակից մը յաջողեցաւ դործ ձարել: Այսպէս անցուցինք 1924ի դեկտեմբերը եւ 1925ի յունուարը, եւ օր մըն ալ Փրանսական ընկերութեան հետ պայմանաւորուելով, 1925 մարտին եկանք Ֆրանսա, խումբ մը հայրենակիցներու հետ: Երբ Մարսէյլ եկանք, լեզու չգիտնալով մէկ - մէկ բառարան գնեցինք:

Մեզ զբեկեցին Արլ, ուր դատարկ տան մը մէջ գնելով, սկսան վարձու տալ իբրեւ գրաստ: Սեւանիկէն մեկնած էինք երեք ամսուան պայմանագրով, բայց տեսնելով որ լեզու չենք գիտեր, վերածեցին մէկ տարուան: Վերջապէս յաճախորդներ եկան եւ մեզ գնելով տարին ազարակները: Օրական 15 ժամ կ'աշխատէինք փոխան 11 ուկէս Փրանքի, կեր դառնալով մօտեցնելու: Կիրակի օրերը քաղաք իջնելով, կը տեսնենք որ մեր միւս հայրենակիցները դեռ դուրս չեն ելած «տէփօ»էն: Շատերը վերադարձեր էին հոն, անտանելի գտնելով իրենց վիճակը: Իմ ազարակատէրս իմանալով որ որմնագիր եմ, պայմանաւորուեցաւ ինձի հետ, օրական 30 Փրանքի: Բառարանի օգնութեամբ հասկցուցի ինքզինքս, պայման զնելով որ երբ եղանակը վերջանայ, զիս ազատ արձակէ եւ վկայական մը տայ:

Այսպէս համաձայնեցանք եւ ութերորդ ամսուն, 1925 նոյեմբերին ազատ արձակուելով, եկայ Փարիզ, ուր գտայ հօրաքրոջս որդին, Առաքել Թաթուլեանը, տասը տարի յետոյ...

ՎԵՐՋԱՒԱՆ

Կարճ յառաջարանով մը պարզեր էի գրքոյկիս նպատակը: Կարճ գրեցի պատմութիւնս ալ, որպէսզի մատչելի դառնայ թէ ինձի եւ թէ հանրութեան համար: Այլապէս, դրի առնուած ամէն մէկ դրուագ առանձին գիրք մը պիտի ըլլար: Հակառակ տարիքիս, մի' առ մի կը յիշեմ բոլոր դէպքերը, որոնք շիկացած երկաթի նման դրոշմուած են մտքիս մէջ:

Ձանց առած եմ շատ մը դարհուրելի դէպքեր, որոնք տեղի ունեցած են իմ ծնունդէս առաջ, եւ որոնց պատ-

մութիւնը կը լսէինք թոնիրին շուրջը, մեր կենդանի նահատակ մեծ հօրաքրոջմէն, Մարիամէն, իբրեւ... հէքեաթ: Նմոյշ մը՝ պատմողին հարազատ լեզուով:—

— «Ճժեր, աղէկ անկան ըրէք որ խրատ էղնի ճրգի գինտ էրէք քիս մնայ ճր անկան. լաօ, կիշէք գիտա մըր Շուշան. (հօրս քեռուն աղջիկը) խեղն աղջիկ քաժա հարս էր «Դոմ» գեղացի Կաստանի տան Պրերուց Արդէնի աղջիկն է. մը Սարգսի քեռու աղջիկ: Իր էրիկ Պօղոս որ քէնն շատէն հալու կը հասնէր էտ գեղի մէջ: Հրնի Նըգիր Մշուց էկաւ մտաւ մէջ էդ գեղին. գնեց 1—2 արտ, չմ կիմա իմա՞լ էղաւ որ էտ շուն քրնիմ դուրուշ տուեց քաժա պսակուկ Պօղոսին: Հեղմ լէ ախլանք որ թկսեր է չարչրել զխեղն տղէն: Էտ որպըն քայէլ քողեց գքաժա հարս մջ հօր տան ու գուր շունչ առաւ Ամերիկա:

Հրնի Նըգիր քաշեց գճիառքներ վը աղջկայ հօր տան խլեց գՇուշան տարաւ տաք ու պաղ ջուր կլլէր վրէն ու կը գարկէր որ տանկնայ առնէ գինք:

Գեղացիք չիշխըցան նընդըկոց հանեցին, հըր հաւար հասաւ մըր գեղ — Սարգսին: Սարգիս մըսի սուրբ Սարգիս ըսէ. կէս գիշերով էլաւ հեժաւ գուր ճին քալեց գքուանք ուր փէն գնանց Դոմ. Հրնի Նըգիր որ լսեց ֆիտայի կիգայ իր վրէն, ուր ահուռ խափանաւ, ու Սարգիս գՇուշան առաւ քերեց:

Հըր ըտոնք էկան կոգալ քերեց (ծնաւ ըսել կ'ուզէ) գիտա մըր Լեռն, Աստըժու գըրուն բարուն հարսի մէկ ծըծի մէջ կաք չգէր մըկէլի մէջ լէ քիչ էր: Շուշան շաքրով ու մալի կաքով պահեց գիտա ճմուկ որ օր մը որ կիմա... «Մը Լեռնիս էղաւ էրկու մամ, կոգալ հալալ մամ — Շուշան լէ հոգեկան մամ»...

Ընթերցողը տեսաւ թէ քանի քանի տեղեր ինչ պայ-

մաններու տակ փախայ, եւ ինկայ Եւրոպա: Արդէն
կը սպասեմ ամենակարեւոր եւ վերջիս փախուստիս,
թօթվելու համար ոտքիս փոշիները այս անհոգի Եւրո-
պայէն ուր մամոնան է տէրը մեր բախտին, մարդուն
պատիւն ու ամէն ինչը...

Կադմած եմ արդէն հօրաքոյր Մարիամի երազած
օջախը եւ ունիմ երեք զաւակներ, Տարօն, Արուսեակ,
Շուշան, որոնք պէտք է ըլլան Հայաստանի քաղաքացի-
ներ: Այսպէսով կատարած կ'ըլլամ եւ հօրս եւ բոլոր մեր
նահատակներու բաղձանքը: Հակառակ պարագային ա-
նոնց անէծքը գլխուս.—

— «Լաօ, չմոռնաք զմ'ը արուն, զմ'ը արուն, զմ'ը ար-
ուն»:

ԼԵՒՈՆ ՏՅՆԻԿԵԱՆ

»»»» . ««««

ՎՐԻՊԱԿ

Հետեւեալ վրիպակերը սպրդած են գրքիս
հրատարակութեան մէջ.—

Էշուիդն պիտի ըլլայ Էդուիդն

սալանկիօ պիտի ըլլայ սալան, կիօ

Արօն, մայրը պիտի ըլլայ Արոյի մայրը

Օվօ, կոզիկեան պիտի ըլլայ Օվօ կոչիկեան

Այս գիրքը նախապէս իբր թերթօն լոյս տե-
սած է «Յառաջ»ի մէջ, 1933 Սեպտ. 20էն
2 նոյեմբեր:

<< Ազգային գրադարան

NL0372106

58.963

ጥቅም 8 ክፍል